

спадчына

спадчына

Віктар Вальтар

...бяда, калі ў чалавека-вераб'я
жаданыні непамерныя з яго крыльямі...

Роджаныя пад Сатурнам

*Раман**

КВАДРА ТРЭЦЯЯ

I.

Кірыла Бурачэўскі паміраў, шчыра аплакваны сябрамі. У яго не было ворагаў. За ўсё жыцьцё ў Празе ён стварыў толькі цёплыя адносіны да сябе: ён змог да кожнага сэрца працягнуць шчырыя чалавечыя ніткі дабрыні і сімпатыі. Усе шкадавалі яго. І тое, што зараз парваліся ніткі повязі яго з усімі, і тое, што ён больш не пацяшаў нікога сваім гумарам, і тое, нарэшце, што хвароба яго была нейкім жорсткім, дзікім зъявішчам, вырваўшым на чужыне аднаго з самых старых сяброў “Грамады”, рабіла велізарны сум на ўсіх і прымушала ледзь не штодня адпраўляцца да Кірылы ў санаторыю. Ён ляжаў сярод сасновага бору, съпяваў яму старыя, знаёмыя, блізкія яго беларускаму сэрцу песні. І, можа быць, таму, што песні бору такія блізкія, родныя, як на

Публікацыя
Сяргея
Панізьніка.

*Часопісны
варыянт.

Заканчэнне.
Пачатак
у №2-5(15-18).

Беларусі, ён увесь час думаў аб родных палёх, аб роднай хаце, дзе чакала яго старэнка матка... Ён вельмі шкадаваў, што памірае на чужыне як эмігрант. Бывалі часы, калі ён думаў, што съмерць немагчыма: яна была б жорсткай у гэты момант, калі ён быў яшчэ малады, задзёрны, калі жыцьцё толькі пачынала адчыніць яму свае прыгожыя дарогі, калі фартуна павінна была пакрыць яго дыпломам інжынера. Тады ён падымаўся з пасьцелі ў суперак усім медыцынскім прадпісам, падходзіў да адчыненага вакна, каб схапіць у свае хворыя лёгкія съвежага паветра. Вакно выходзіла ў сад, за якім стаяла веранда, дзе спаў сухотнік. А за верандай скакала па каменьнях рака. Ён стаяў і глядзеў, як зачараваны, на вясёлую раку, ляцеўшую кудысь у невядомую далю, і думаў пра другую раку, пра свой родны Нёман. Там, на яго берагах, ён правёў сваё дзяцінства, там вырас, слухаючы яго казкі і легенды, і там ня можа ляжаць вечна, каб бачыць яго берагі і слухаць яго журчэньне. Ён стаяў нядоўга, бо зараз пачынаў адчуваць, што ногі яго дрыжаць, у грудзёх пачынае нешта клекатаць і хрыпець, і жахлівы кашаль ахоплівае яго настолькі, што ён ня можа адкашляцца, тады бясьсильна валіўся на пасыцель. Некалькі разоў паўтаралася такое хлябаныне паветра, але нарэшце ён зразумеў, што доктар мае рацыю, што медыцынскіх прадпісаў зневажаць няможна, і што трэба легчы ў пасыцель і прымірыцца з tym, што ён памірае. З кожным днём ён сох усё больш і больш, ён мог пра сябе сказаць, што быў запаленай съвечкай, якая гарэла ў цемры, і гас з кожнай гадзінай. Ён бачыў, што жыцьцё дагарала, і толькі з жахам думаў, што будзе, калі яго съвечка пагасце і стане зусім цёмна, як уначы. Ён баяўся ночы і прасіў доктара даць як мага мацнейшых лекаў, каб заснуць і ня бачыць жахлівых кашмараў. Ён абуджаваўся пад ранак увесь у поце, – увесь пад уплывам начных прывідаў і, толькі ўсыцешаны днём, радасна глядзеў на сонца і супакойваўся. Днём заўсёды было весялей, днём прыходзілі сябры, днём каля пасыцелі была сядзелка і вязала панчоху, днём у садзе сипявалі птушкі і працавалі людзі, а уначы ён быў адзін. Толькі званок, працягнуты да пасыцелі, дазваляў яму выклікаць сястру ці доктара. Часам яму рабілася настолькі страшна, што ён хацеў адчыніць вакно і крыкнуць у начное паветра: “Грамадзян! Мне страшна! Ведаце вы, што знача паміраць пры поўнай съядомасці з цвяроза гледзячымі на ўсё вачымі?” Але ён ведаў, што людзі ня чуюць, яны не разумеюць слоў аб съмерці. И ён маўчаў, чакаючы, калі яго ахопе нач, нач у нейкай яме, дзе можна шукаць і крычаць у съцены – ніхто не пачуе. Нарэшце ён прымірыўся з лёсам.

Ён толькі хацеў, каб канец прыйшоў хутчэй, каб скончыліся муکі ча-каніня. Але съмерць ня ўшла. Яна, як жорсткі кат, цягнула дні, з гадзіны на гадзіну адкладваючы сваё зъяўленыне.

І вось аднаго разу нехта пастукаў у дзіверы. Бурачэўскі ляжаў у пасыцелі распалены, цяжка і прарывіста дыхаючы, ужо мала пазнаючы людзей. Сядзейшая каля пасыцелі сястра ўскочыла і адчыніла дзіверы. Увайшоў Тугоўскі з букетам паходных кветак, ззаду за ім стаяў малады, чырвоны, у белым халаце доктар. Сястра ўпусціла наведвальнікаў, узяла кветкі, паставіла ў ваду, выйшла з пакою. Прынесеныя кветкі былі вельмі дарэчы, бо ў пакоі няслася непрыемным пахам ад хворага. Бурачэўскі глядзеў на Тугоўскага і ня мог пазнаць.

– Ну што, айцец Кірыла, не пазнаеш Тугоўскага? – спытаў той.

– Тугоўскі, дружка, гэта ты? – ледзь чутна прамовіў Бурачэўскі і, робячы над сабой высілкі, пры дапамозе Тугоўскага сеў на пасыцелі.

– Так, брат, прыйшоў праведаць цябе і бачу, што ты вельмі непрыгожую реч задумаў – хварэць. Як гэта сталася, “айцец” Кірыла?

Бурачэўскі крыва ўсміхнуўся.

– Бачыш, – ледзь чутна прахрыпей ён, прапрываючы свае слова кароткім, сухім кашлем. – Можна сказаць, мая съмерць вельмі прыгожая: памёр, так бы мовіць, пры выкананыні сваіх абавязкаў. Падымаючыся па драбіне на экзамен. Ці ж ня праўда, што да апошняга, як жаўнер, стаяў на сваёй службовай варце, га?

– Праўда, “айцец” Кірыла, вельмі прыгожая з твайго боку такая, ну, як бы мовіць, цярплівасьць... Але лепш было б, каб ты раней падумаў пра сваё здароўе. Памятаеш, ужо даўно астралъны чалавек прадказаў, што ты памрэш ад сухотаў, што ты радзіўся пад Сатурнам.

– Правядлова, брат, радзіўся пад праклятым Сатурнам. Усё жыцьцё аддаў беларускаму руху, а чаго я дасягнуў... Паміраю, не дайшоўшы да зямлі абяцанай, паміраю дзесяці ў пустыні, адзін, пакінуты дзікім птушкам і зывярам, як падаль... Эх, мілы сябра Тугойскі... – Ён спыніўся на хвіліну, каб перавесці дух пасля доўгай прамовы. – Я памру, – прамовіў ён.

– Ну, – пастараўся яго супакоіць Тугойскі, – ня раз наведаўся яшчэ да цябе.

– Не, памру. Хутка памру. Дык вось ты, паэт Тугойскі, ты зразумееш, што, як Тарас Шаўчэнка хацеў бы напісаць свой “Заповіт” перад съмерцю, так і я хацеў бы, каб мяне пахавалі на высокім беразе Нёмана, каб заўсёды быў бачны камень, каля якога бурліць яго сярдзітае цячэнье, каб у часы сваіх разыліваў ён амываў мае косьці, як амываў цела дзіцяці, калі я купаўся ў ім у залацістыя сонечныя дні маёй вясны. І яшчэ хацеў бы я, каб на гэтым камені былі высечаны слова аб памёршай ластаўшы, што не дачакалася вясны на беларускіх палёх... – Ён забіўся ў сухім кашлі.

– Ну, – супакойваў яго Тугойскі, – чаму такія думкі, “айцец” Кірыла? Яшчэ паправішся і прыедзеш на Бацькаўшчыну інжынерам.

– Эх, – праенчыў Бурачэўскі, крыху супакоіўшыся ад кашлю, – усё скончана... Ня будзем больш гутарыць аб съмерці. Ну скажы, як ты жывеш, як улаштаваўся.

– Я? – усьміхнуўся Тугойскі. – Як бачыш, яшчэ балтаюся ў Празе, хоць зьбірайся ехаць на Бацькаўшчыну ў якую-небудзь палесскую глуш, далей ад праклятай культуры... Хоць да эскімосаў якіх-небудзь на паўночны полюс, толькі б далей ад гэтих подлых масак, якія называюць сябе людзьмі. А цяпер вось жыву таксама сярод іх – стаў чорнаработнікам – нашу цэглу й мяшаю ванны на будынкі і ня думаю больш аб універсітэце.

– Ну, і ты шчаслівы?

– Вось у тым і бяды, – уздыхнуў Тугойскі, – што шчасльца няма ў маёй душы. Будую чужыя вілы, чужыя палацы, чужое шчасльце, а свайго ўласнага не знайшоў...

У гэты момант Бурачэўскі раптам схапіўся за грудзі й заваліўся на пасыцель.

– Ох, мне дрэнна, – ледзь чутна прахрыпей ён, – звані хутчэй доктару.

Тугойскі перапужана ўскочыў і без пярэрвы пачаў націскаць кнопкую званка. Прыляцеў, запыхаўшыся, доктар.

– У чым справа? – запытаў ён. І ў гэты самы момант, зірнуўшы на хворага, прамовіў: – Выходзьце хутчэй! Чакайце мяне ўнізе.

Тугойскі спусціўся ў паркетную, з мяккай мэбллю і прыгожымі малюнкамі ў вялікіх бронзавых рамках, залу. Хвіліны былі непрыемныя й доўгія, як туга. Нарэшце ўвайшоў доктар. Тугойскаму кінулася ў очы, што ён быў больш бледны й сур’ёзны, чым звычайна.

– Вось што, у яго ёсьць якія-небудзь крэўныя ў Празе? – спытаў ён, ня глядзячы на Тугойскага.

– Не, няма. Ёсьць толькі сябры, бо ён быў сябрам “Беларускай Грамады ў Празе”, – стрывожана, чуючы нешта нядобрае, адказаў Тугоўскі.

– Тады скажыце ім, што ўсё скончана... Скажыце ім: няхай яны пад'едуць сённяня ўначы ў лес, спыняцца каля санаторыя... з труной...

– З труной? – крыкнуў Тугоўскі.

– Так, з труной. А ўсё гэтыя меры засыярогі мне патрэбны дзеля таго, каб хворыя не даведаліся, што нехта памёр у санаторыі... Съмерць пакідае на хворых вельмі непрыемнае ўражанье. Разумееце?

Тугоўскі вылецеў з санаторыя, і як мага хутчэй, наняўшы аўто, панёсся ў Прагу. Праз некалькі гадзінай шмат сяброў Бурачэўскага было паднята на ногі і рыхтавалася адправіцца ў санаторый. Хворыя ўжо спалі, калі велізарны аўтамабіль хаўтурнага бюро затрашчаў сваім маторам у сасновым лесе. Запаліліся факелы. Некалькі работнікаў у цяжкіх ботах, падбітых жалезам, падкрадаліся, як злодзеі, да дзъвярэй санаторыя і, як злодзеі, ціха падымаліся па скрыпучай лесьвіцы. Каля кожных дзъвярэй стараліся не выпусціць ні аднаго хворага на той выпадак, калі б ён высунуў галаву даведацца, што гэта за шум у санаторыі. Трывогі доктара былі дарэмныя. Санаторый спаў салодкім моцным сном – нават і не падазраочы, што тут творыцца апошні акт жыццёвой трагедыі. Таксама асьцярожна, хоць ня раз стукнуўшы жалезам ботаў аб лесьвіцу, работнікі вынеслы труну й пры съятле факелаў паклалі ў аўтамабіль. Усё было скончана. Ніхто ня плакаў, не сипяваў песні – толькі вагні велізарных факелаў, як хаўтурныя сьвечкі, трашчалі ў начной цемры і асьвятлялі ўесь малюнак трайным няяркім съятлом.

– Ня біў барабан перад сумным палком, як сябру свайго мы хавалі, – прамовіў Тугоўскі, але не атрымаў водгуку. Усе маўчалі. Нарэшце, разьвіталіся з персаналам санаторыя і рушылі ў дарогу. Лес быццам жахліва задрыжкёў ад затрашчаўшага матору, быццам мацней і сумней хіснуліся сосны.

II.

На другі дзень рана Тугоўскі йшоў на працу. Съмерць Бурачэўскага была такай раптоўнай і неспадзеўнай, што ён ня меўмагчымасці наперад паведаміць сваю адміністрацыю і ня мог пакінуць працы.

Ён плыў з велізарнай работніцкай арміяй на трамваі, ішоў у сваім заўзятым вапнай і глінай касыцюме, ішоў, паслухмяны нейкай сіле. Вочы яго ў гэты дзень глядзелі ў другі бок, рукі адмаўляліся працаўаць. Ён думаў аб съмерці самага лепшага і вернага сябра й мучыўся, што ня мог ісьці за катафалкам на могілкі. Яму рабілася сумна. Ён моўчкі глядзеў на вясёлія, загарэлія твары маладых работнікаў і моўчкі прыслушваўся да іх жартаў. І ня мог супакоіцца. Ён пачынаў думаць аб сваім жыцці. Кірыла Бурачэўскі памёр, ён адправіўся на вечны супачынак, але ці ня быў гэта самы найлепшы выхад з таго жыцця, каторое прыводзе людзей у тупік. Ён чуў, што прыйшоў у тупік, жахлівы безнадзейны тупік, і так цяжка яму было адчуваць, што ён гіне, што ў яго няма будучыні, што больш у яго не засталося мэты, у імя чаго жыць і змагацца. Сённяня, якраз разам з Бурачэўскім, ён мог справіць юбілей: прайшло ўжо 6 месяцаў з таго часу, як ён дабраахвотна адмовіўся ад стыпендыі і стаў чэшскім работнікам. Ён пайшоў працаўаць таму, што, па-першае, матэрыйльнае становішча яго прымусіла. У кішэні пасыля памятнай ночы ў рэстаране з “начным матылём” сіратліва боўталіся 2 доляры, а на гэту суму можна было пражыць ня болей як тры дні. Па-другое, ён стаў работнікам і па разважаньнях: жадаючы, сам зазначаў, апрасьціцца. Ён хацеў унутрана перарадзіцца, стаць лепшым праз перажыцця самім зьдзекі. Хацеў пра-

жыць па формуле: “Пакутай усё ачышчаецца”. Усе гэтыя паўгода толькі пакутаваў. Ён цярпеў зьдзекі ад майстра й чэхаў-работнікаў. У яго быті акрываўленыя рукі ад шурпатае цэглы, якую браў голай рукой. У яго балела паслья працы ўсё цела, быццам пабітае неміласэрна палкамі, як у арыштанта на катарзе. Бывалі дні, калі ня мог устаць і йшоў на працу зусім разబіты. Праўда, пазней усё гэта зьнікла. Ён прызычайцца да працы, да пераноскі цэглы, сам пашыў сабе скураныя рукавіцы, прымірыўся з сябрамі-чэхамі й завёў добрыя знаёмствы, але ўсё ж яго жыцьцё заставалася такай самай пакутай, добраахвотна пакладзенай на сябе, як і раней. І вось, што ж “ачысьцілася” яго пакутай? Стаяў ён лепшым, ці пачуў сябе перарадзіўшымся, новым чалавекам, пачуў у сабе новыя сілы да змаганьня? Ён мог толькі адказаць: “Не”! Пакута ачысьціла ў ім яго дробныя інтарэсы, дробныя адносіны да людзей – яна падняла ў яго вачах значэнне й вагу чалавека, але пакута забіла ў ім самім чалавечы гонар, прыступіла яго адчуваюне болю й зьдзеку, зрабіла з яго пакорнага чалавека... Болей за тое, праз сваю абрэзу, праз выпітае да дна гора ён пазнаў чалавека ў іншым съвеце, чым раней, і пабачыў, што людзі паважаюць толькі сілу й грамадскае становішча чалавека. Яны зьдзекуюцца з тых, хто па волі лёсу апынуўся ніжэй, аблытаны сеткай няшчасця. “Тады”, – ён пытаецца, – для чаго яго пакута? Нашто добраахвотна мучыцца, калі гэта нікому не прыносе карысці? Кінуць нарэшце пакутаваць. Супачыць так, як супачыў Кірыла Бурачэўскі. Другога выхаду няма”.

Ішоў на працу – і думаў аб тупіку жыцьця. Як на злосць яму ўсюды трапляліся кантрасты.

Ён прыйшоў на працу, на сваю цагельню, і пачаў вазіць тачкі з глінай, абліваючыся потам. Частка ваганетак неслася з грукатам у паветры па нацягнутым жалезным канатце. Ваганеткі праносіліся над вялікім садам інжынера цагельні. У гэты самы час у садзе сядзела сям'я інжынера й прымала сонечныя ванны. Болей за ўсіх звяртала на сябе ўвагу жонка інжынера, вельмі поўная дама, якая ляжала сярод яблыняў у гамаку ў адным купальнym касыцюме. Яна не звяртала нікай увагі на работнікаў, нібы гэта былі дзікуны, нічога не разумеўшыя й нічога ня вартыя. Тугоўскуму было брыдка глядзець на гэтае поўнае, мяккае цела, быццам нейкі цяльпук падстайляў сябе пад сонца, й яшчэ больш брыдка, калі гэтая напалову голая пані надзявалася на нос ларнэт, каб прачытаць кнігу. Непадалёку ляжалі ў крэслах яе дзеці – прыгожыя дзяўчата з доўгімі косамі й сын-студэнт у белым касыцюме. Тугоўскі ня мог вытрымаць гэтага малюнку, напоўненага вясёлымі сонечнымі фарбамі, сваім задавальненнем жыцьця. Ён з напруженнем цягнуў тачку з глінай, ледзь піхаючы яе ў гару, валіўся пад непасільнай працай у той час, як хтосьці сымляўся, хтосьці паўнёў, жывучы з яго працы й поту. Хіба гэта ня рабства? Калі раней людзі павінны быті працаваць на пана па прымусу, “на прыгоне”, дык цяпер яны працуюць добраахвотна, але ўсё роўна гроши пана робяць іх рабамі! Сапраўды, правядлова: рабства на съвеце не мяняецца, мяняюцца толькі яго формы.

Тугоўскі быў й застаўся рабом. Ён нічым ня лепшы за тых, якія быті прыкананы жалезам да тачак і пад пякучым сонцам вазілі іх на гару. Не, ён ня мог вытрымаць працы ў гэты сумны дзень. Усё яго калола: і сонца, і сымех сям'і інжынера побач з съмерцю яго сябра, побач з яго потам, працай і нават спакой сяброў-работнікаў прыгнітаў яго.

У палудзень ён пайшоў да інжынера прасіць на паўдня водпуску па-хаваць свайго сябра. Падышоў да шыкоўнай вілы інжынера, агорнутай яблынямі, падняўся на ганак і пазваніў. Адчыніла тая самая прыгожая

дама, што прымала сонечныя ванны, але цяпер ужо ў чырвоным лёгкім халаце. Яна зъмерыла Тугоўскага з ног да галавы й сядзіта запытала:

– Со се прайете?

Тугоўскі пакорна зъняў свой капялюш і трymаў падчас размовы ў руках, камячачы яго ад хваляваньня. Дама ўзяла ад Тугоўскага запіску, працадзіўшы праз зубы:

– Peckeje, – сядзіта ляслула дзьвярыма перад самым яго носам.

“Вось як, – успыхнуў Тугоўскі, – нават у калідор не ўпусьціла. Яна, напэўна, ня ведае, што я – студэнт”. Тут жа падумаў, стоячы на ганку, што сам вучыўся на інжынера, што яму ўжо няшмат заставалася часу, каб прыбіць на сваіх дзьвярах такую самую таблічку: “Інжынер”.

А між тым ён адмовіўся ад гэтага сам, і вось яго выкідваюць за дзьверы, як съмярдзючага і бруднага. Цяпер ён зразумеў, што ўсё ж ткі адзіны выхад – самому стаць інжынерам. Што ён аддаў бы таму чалавеку, які зноў вярнуў бы яго на шлях навукі і адчыніў бы дзьверы вышэйшай школы? Больш пакутаваць не было сілы. Калі звычайны работнік церпіць сваё становішча як сацыяльнае зло й прыміраецца з ім, дык у яго дамешваюцца яшчэ маральныя пакуты. На кожным кроку ўспамінае, што ён былы студэнт. Калісці ў яго былі надзеі, а зараз ён раб, і вастрыё сучаснага ладу накіравана якраз на яго. “Але, з другога боку, быць інжынерам – значыць жыць вось так, як жыве гэты інжынер, – казаў яму нейкі сядзіты голас. – Хіба ты мог бы так жыць?” – “Не, гэта ня значыць яшчэ так жыць, – пярэчыў ён. – Можна быць інжынерам... Але як стаць?”

У гэтых момант прыгадчыніліся дзьверы, і, прасунуўшы праз іх брудную руку, запіску падала маладая кухарка. Тугоўскі пайшоў абражаны. Ён быў настолькі маленькай велічынёй, што яму запіску маглі падаць толькі праз кухарку. Съмейся, Тугоўскі, над сваімі посыпехамі.

Ён сумна йшоў дахаты. “Роджаныя пад Сатурнам”... – неслася ў яго галаве. І столькі няўдачаў, столькі адхілак ад шчаслівай дарогі, нічога не ўдаецца ў жыцці. Успомніў, дастаў з кішэні свае запіскі “Споведзь самагубцы. Кніга для ўсіх і ні для кога”. Цяпер усё скончана. Цяпер ён будзе больш рабіць “перадышкі”, пярэрвы, як рабіў калісці раней. Цяпер захоча жыць толькі для эксперыменту... Скончана. Ён ведае, што такім людзям няма мейсца на зямлі. Ім ня варта жыць, у іх няма мэты, для якой варта жыць. І рашуча пастанавіў у гэтую ноч застрэліцца.

Толькі дзе дастаць рэвальвер? Успомніў, што ў гэтай спрабе мог бы дапамагчы хто-небудзь у інтэрнаце, хутчэй усяго Серада. Сапраўды – спрытны Серада мог яму дастаць які-небудзь рэвальвер, якім усё ж ткі можна было б скончыць разрахубы з жыццём. З цвёрдым жаданьнем пакончыць з сабой улез у трамвай, набіты людзямі, і забіцца ў кут на заднім пляцу, не жадаючы ў сваім брудным работніцкім касыцюме выпаўзаць наперад. Яму таксама вельмі не хацелася спаткацца з кім-небудзь паглядамі, з кім-небудзь пачаць размову, як гэта любяць рабіць балбатлівия чэхі. Трамвай празджаў праз самыя рухлівія й вялікія вуліцы. На адной з іх у вагон увайшла паненка. Народу набілася столькі, што, нягледзячы на ўсе крыкі кандуктара прасунуцца далей, ніхто ня мог зварухнуцца, паненка была вымушаная застасцца на заднім пляцу.

Тугоўскі выйшаў з раздуму толькі тады, калі паненка спынілася побач і стала да яго сыгнай. Ха! Ды гэта ж Вярхоўская! Ад такой неспадзяванай сустрэчы ён нават пачырванеў і вырашыў рабіць выгляд, што яе не пазнае. Яны праехалі, як чужыя, некалькі прыпынкаў. Раптам трамвай рэзка затармазіў, яна не пасьпела ўхапіцца за скураную ручку й паляцела на Тугоўскага.

– Prominte! – прамовіла яна па-чэшску й, усьміхаючыся, глянула на

таго, каго яна так недалікатна зачапіла. Што такое? Яна, здаецца, гатова была крыкнуць ад зьдзіўлення й стала, гледзячы на яго нерухомымі вачыма. Няўжо гэта Тугоўскі? Ці яна не абазнаецца? Ці не галюцынацыя гэта якая-небудзь? Ня можа быць, каб гэта быў Тугоўскі. У такім страшным касьцюме... Яна зноў павярнулася сыпіной, але праз хвіліну, ня верачы сабе, зноў паглядзела на яго. Тугоўскі глядзеў у вакно трамвая, быццам яе не прыкмячаючы.

– Выбачайце, ці не грамадзянін Тугоўскі? – спытала яна па-беларуску.

Тугоўскі ўсміхнуўся:

– Пазналі ўсё ж ткі... Дабрыдзень.

– Дабрыдзень, – працягнула яна яму далікатную ручку ў рукавічцы. Усе ў трамваі глянулі на іх з зьдзіўленнем.

– Як вы зъмяніліся! – прамовіла Вярхоўская, не звяртаючы ўвагі на пагляды чэхаў.

– Прашу выбачэння за свой касьцюм, – усміхнуўся Тугоўскі. – Правую ўсё.

– Працуеце? Несяце дабравольныя ахвяры. Вельмі добра!

– А вы адкуль?

– Я толькі што з могілак. Хавала “айца” Кірылу. Апошні друг, самы любімы наш сябар, здаецца, адзіны чалавек, які заслужыў аб'ектыўную пашану. Як сумна ўсё ж ткі, што ён памёр на чужыне, жахлівая ахвяра. Хай мёртвия спакойна сьпяць, а мы будзем думаць аб нашым жыцці... Ага, успомніла. – Яна падняла сваю прыгожую ручку да галавы й прамовіла: – Добра, што я вас спаткала. Якраз зараз Тамашэвіч турбуеца аб тым, каб вас улаштаваць зноў на стыпендыю.

– Што вы?! – недаверліва пакруціў галавой Тугоўскі.

– Так, так. Ён вельмі шкадаваў, што вас не было на хаўтурах, ён хацеў з вамі вельмі сур’ёзна перагутарыць. Справа ў тым, што ў Прагу наехала шмат новых наших эмігрантаў – зялёной моладзі, і старэйшыя грамадзяне – былыя міністры ўраду БНР узяліся іх улаштвоўваць на ўкраінскую й часткова чэшскую стыпэндыю. Сродкі ёсьць, цяпер толькі ня трэба спаць.

– Я ўпэўнены, што да шчасліўцаў не належу, – іранічна зазначыў Тугоўскі.

– Не, не. Тамашэвіч якраз запэўніў, што вам стыпендыя будзе. Вось што... Калі хочаце мець стыпендыю, заўтра зраньня ідзіце на кватэру да міністра й абавязкова з ім перагутарыце... Заўтра паседжаньне “Беларускага камітэту”, дзе будуць разглядацца ўсе заявы. Ведаеце, дзе ён жыве, ці не? Я вам напішу. – Яна хутка выбрала з партфелю блакнот, хутка напісала ў ім адрес і хутка, падаўшы яму руку, выскачыла на першым прыпынку. Тугоўскі застаўся ледзь не з расчыненым ротам. Усё гэта было так нечакана, так хутка.

Ён усміхнуўся: “Быццам насымешка чыясыці нада мной, – падумаў.

– Трэба камусыці падаслаць яе з надзейяй на стыпендыю, калі я думаў якраз аў рэвальверы. Чым горш, тым лепш. І так заўсёды ў жыцці. Як толькі, здаецца, зусім гінеш і няма выхаду, глядзіш – які-небудзь выхад і знаходзіцца. Хаця, можа быць, гэта толькі чыясыці насымешка – й тое, што адчыняеца, зусім ня шчаслыце, а толькі прывід яго. Можа быць, сапраўды, як у адной беларускай п’есе: “У іншым шчаслыце – няшчаслыце схаванае”...

Не. Скончана. Сёньня ўначы застрэліцца. Ён больш ня будзе рабіць глупства, як рабіў калісьці, і, паслухаўшы Кірылу, жыв. Што стала з яго жыццём?” Ці магло яно звацца жыццём? Ён ехаў і думаў аў тупіку жыцця.

А ў гэтых час нейкі Мефістофель дражніў яго, як бясьсільнага старога

Фаўста, прыгожым вобразам Маргарыты-Вярхоўскай. Міная, вясёлая жанчына. Колькі жыцьця ў ёй, яно б'е крыніцай. І як съпяшалася яна паведаміць яму – й дапамагчы, чым магла. У рэшце рэшт, яна не такая дрэнная, як здалося яму пасъля таго выпадку, яна вельмі сардечная асона – не пасаромелася падаць яму руку нават зараз, калі ён запраўды выглідаў, як бадзяга. Няўжо ж ён застрэліца, ня выкарыстаўшы тых надзеяў, якія яна адчыняла яму, няўжо ён будзе легкадумам і ня выкарыстае ўсіх магчымасцяў у жыцьці да канца?

Пачаў думаць, што б магло быць пасъля яго съмерці... Здаецца, на съвешце нічога не зъмянілася б. Таксама людзі съмяяліся б, плакалі, таксама адны ашуквалі другіх, таксама ляцелі б па вуліцы фурманы й трамваі, таксама сядзелі б у садах на лавах закаханыя пары, шапталіся аб вечным каханьні... Усё заставалася б, як цяпер, бо Тугойскі быў маленъкім, нікому непатрэбным віньцікам велізарнай машыны, й калі ён вываліўся – машына працягвала ісці сваім ходам, нават ня ведаючы, ці быў такі віньцік. Як съмешна! Застрэліца! Стравялоца ці наогул канчаюць самагубствам з мэтай, каб зрабіць сваёй съмерці нешта жахотнае, нейкую дэманстрацыю, спадзеючыся, можа, хоць пасъля съмерці знайсці спачуванье таго, каторы быў студзёнім і жорсткім пры жыцьці. А які ж пратэст мог ён зрабіць сваім стрэлам у сэрца? Пратэст проціў таго, што ён маленъкі, непатрэбны віньцік велізарнай машыны? Пратэставаць супраць гэтага было б съмешна. Ці, можа быць, пратэставаць супраць усяго сусьвету, супраць таго капитальністичнага ладу, які накіраваў на яго свой цяжар і цісьне яго, як прэс, выціскаючы пот? Ізноў съмешна было б пратэставаць супраць съцяны толькі таму, што яе ня можна разьбіць лобам. Нарэшце, можна стравяць, колькі зайдодна разоў у грудзі, а съцяна як стаяла, так і будзе стаяць. Чаго ж ён дасягне тады сваім стрэлам? Можа быць, узбудзіца грамадства? На першых часах – зразумела, але потым скажуць: “Ах, дурны Тугойскі, й сапраўды, відаць было, што з яго нічога добра гня выйдзе. Яшчэ які-небудзь насымешнік толькі пасъмяецца над яго трупам. Не... Застрэліца ня штука. Гэта ніколі ня позна. Але вось выжыць, паказаць на зьдзіўленыне ўсіх, што і пры цяжкіх абставінах Тугойскі выжыў, што ўсё ж ён можа быць прадметам людской павагі – вось гэта было б геройствам. Пакута навучыла яго, што трэба жыць так, каб людзі зайдзросцілі, а не шкадавалі. Так! Да ўсіх д’яблай самагубства! Ён выхапіў свой сшытак “Споведзь самагубцы. Кніга для ўсіх і ні для кога”, сшытак, які ён насіў пры сабе заўсёды, як запісную кніжку, і ўжо зрабіў некалькі рухаў рукамі, каб парваць яго на дробныя кавалкі, як зноў спыніўся. Нейкая думка ўкалола яго: “Але ж няма выхаду... А што, калі надзеі Вярхоўскай на стыпендыю былі толькі балотнымі багнямі?.. Тады зноў застаецца цагельня. І так да съмерці павінен будзе застацца работнікам!” Ён зноў схаваў свой сшытак у кішэню. І сумна думаў аб тым, што няма выхаду.

III.

Міністр Случанін, былы міравы суддзя, герой тамтэйшага Слуцкага паўстання, быў вельмі падобны да Сабакевіча. Ці паядаў яго літаратурны сабрат ледзь ня цэлы бок барана адразу, невядома, але памераў ён быў настолькі велізарных, што выклікаў зьдзіўленыне. Здавалася, з такой велізарнай грудной клеткі, як у яго, павінен быў вырваша голас, што з іёрыхонскай трубы, ад якога павінны валіцца съцены й у страху дрыжачы людзі. А між тым, калі на пяцігодках усъвятавання памяці абвяшчэння незалежнай Беларусі выступіў з дакладам аб Слуцкім паўстанні, апавядаючы, колькі было ў паўстанцаў кулямётаў, колькі стрэльбаў, колькі жаўнероў, – ён казаў такім няявінным тоненъкім дыскантам, што ўсім стала съмеш-

на. “І як такога мядзьведзя, – усъміхаўся Тугоўскі, – ні адна куля не зачапіла”.

Што было ня менш дзіўна й прымушала Тугоўскага заўсёды съмяцца ў душы, гэта тое, што ў гэтага мядзьведзя была вельмі прыгожая й досьць маладая жонка, таленавітая артыстка й арганізаторша беларускіх тэатраў. Як яна жыла з такім мужам, як ёй было сорамна праходзіць з ім разам на якіх-небудзь балах ці дакладах паміж цікаўнага натоўпу і як магла проста сужыцца з ім, як яна магла дастаць хоць бы пацалаваць яго, гэта было загадкай для ўсіх. Тут можна было даваць поўную волю сваёй фантазіі. Тугоўскі ўсё ж ткі на другі дзень ішоў да знакамітай гісторычнай асобы, вырашыўшы, што трэба яшчэ спрабаваць усе магчымасці.

Праходзіў праз шумны горад, глядзеў на балбатлівых і сварлівых чэшскіх гандлёвак, праходзіў праз самыя рухлівыя гандлёвыя рады ў Старой Празе і дзівіўся, што міністр забраўся ў такую глушу, пачуўшы сімпатіі да чэскага гандлю. Увайшоў у нейкі драўляны дом, лесьвіца якога была напэўна зроблена яшчэ да часоў Аўстрыі й трашчала, так жалячыся на свой лёс, што ў чалавека мімаволі паўзылі мурашкі па целе. Тугоўскі падняўся ў нейкую кватэрку, дзе ўсе дзьверы былі адчыненыя, пакуль нарэшце не наткнуўся на саму жонку міністра. Яна ня ведала Тугоўскага й са стрыманай гордасцю, праз якую прабіваліся турботы, прамовіла:

– Вы да нас? Выбачайце. Адну хвіліну...

Тугоўскі стаяў у калідоры й бачыў у дзьверы, як яна выносіла нейкую бялізну, розныя рэчы, прыводзячы пакой у парадак. Нарэшце адчыніла дзьверы й больш ласкова запрасіла:

– Калі ласка, заходзьце.

Пакой быў вялікі, у поўным ранішнім беспарадку. Герой слуцкі ляжаў у пасыцелі бясформнай велізарнай масай і пільна глядзеў на ўвайшоўшага.

Калі ласка, сядайце, – прамовіў ён, паказваючы валасатай рукой на крэсла. – Што скажаце?

Прыгожая жонка яшчэ ў начным капоце села на крэсла пад вакном і стала слухаць.

Тугоўскі расказаў сваю гісторыю як мага больш жаласна.

– Вы даўно ў Празе? – спытаў міністр сваім дыскантам, праз хвіліну паўзы.

– Ужо трэй гады...

– Тры гады?! О, вы тады мaeце права на стыпендыю ў першую чаргу. Тады йдзіце ў “Беларускую Грамаду”, там зараз пачнеца паседжаныне, і я там буду праз паўгадзіны.

Аўдыенцыя скончылася. Тугоўскі ўстаў, падаў руку міністру, прычым той так павярнуўся, што пасыцель трэнснула й ледзь не развалілася пад ім, падышоў да ручкі жонкі і весела выйшаў з пакою.

“Герой Случанін ня хоча браць на сябе ўсёй адказнасці, – усъміхнуўся Тугоўскі. – Незнаёмы я з ім, але паглядзім, што будзе далей”...

Ён прайшоў у памяшканыне “Беларускай Грамады”. Там ужо сабраліся ўсе прадстаўнікі Рады рэспублікі разам з прадстаўнікамі ад студэнтаў. Былы міністр Заяц з маленькой казылінай бародкай гутарыў аб нечым з былым старшынёй, які ўвесь час пагладжваў сваю даўгую сівую бараду. Адзін са студэнтаў падышоў да гутарыўшых і далажыў аб Тугоўскім й яго просьбe атрымаць стыпендыю. Заяц зараз жа выйшаў у другі пакой і падаў руку Тугоўскаму. Той адрэкамендаваўся.

– Як вашае прозвішча? – гучна перапытала Заяц. – Тугоўскі? Гм... у вас такое дзіўнае прозвішча?

– Ня ведаю, – усміхнуўся Тугоўскі.

– Тугоўскі... Гм... У вас, напэўна, часта туга бывае, дзеля таго й прозывішча такое. – Ён кашлянуў, дастаў з кішэні сіненькую баначку, не съпяшаючыся адвіньцю накрыўку й плюнуў. Тугоўскі паморшчыўся, бо Заяц рабіў гэтую працэдуру перад самым яго тварам. Былы міністр гэтак жа спакойна завіньцю накрыўку, спакойна паклаў у кішэню і спакойна папытаў Тугоўскага:

– А чаму ад вас аднялі стыпендыю?

– У мяне не аднялі, я сам адмовіўся.

– Ах, самі адмовіліся, – зрабіў Заяц вялікія, артыстычныя вочы. – Вось як... А цяпер зноў жадаецце. Ну ведаецце, так мы ня можам. Вы будзеце адмаўляцца, потым зноў прасіць, потым зноў адмаўляцца. Не... Мы ня можам. Стыпэндыя не футбольны мячык... Не... Не...

У гэтых момант увайшоў, пыхкаючы, як паравоз, міністр Случанін:

– У чым справа? – спытаў на хаду. Ён узяў Зайца пад руку й зынік з ім у другім пакоі. Тугоўскі застаўся адзін чакаць вырашэння свайго лёсу. Ён чуў, як там шумелі й спрачаліся. Чуў, як прадстаўнік студэнтаў пра-мовіў: “Паэт”... Спрэчкі замоўклі. Нарэшце выйшаў, пагладжаючы сваю бараду, Крэчэўскі й, усміхаючыся, запытаў:

– Вы паэт? Пішаце вершы?

– Не... Нічога не пішу.

– Прыходзьце заўтра да мяне на кватэру, пагутарым аб выданьні новага беларускага часопісу ў Празе.

– Выбачайце. Я ня маю часу, – зазначыў Тугоўскі. – Я не могу так вольна разгульваць, бо ў мяне заўтра праца. Я прашу вас вырашыць мой лёс ці ў той, ці ў іншы бок. Я павінен мець адказ сёньня.

– Гэтую справу я думаю як-небудзь улаштаваць, – пагладжаў сваю бараду Крэчэўскі. – Вы маглі б зарабіць больш, чым на вашай цагельні, супрацоўнічаючы ў “Славянскай Кнізе”. “Славянская Кніга” – бібліяграфічны часопіс на расейскай мове, вельмі добра аплючвае працу. Я там маю беларускі аддзел. Зьбірайце бібліяграфічныя весткі і прыносьце да мяне.

– Ня ведаю, магчыма, у будучым, а што будзе са мной? – спытаў Тугоўскі.

– Прыходзьце заўтра, усё роўна сёньня на паседжаньнях мы нічога ня вырашым. Дык заўтра.

Ён, усміхаючыся, працягнуў яму руку й моцна паціснуў.

Крэчэўскі жыў, як і міністр Случанін, каля рынку, хоць з другой часткі, недалёка ад знакамітай чэшскай рэстарацыі і гатэля “Барандаў”. У раскошных залах гэтага гатэлю часта прымалі прыязджайшых у Прагу беларускіх гасцей.

Каб трапіць у пакой Крэчэўскага, трэба было прыйсці праз хату нейкага эмігранта з усходнім тварам – армяніна ці грузіна, які дакладваў аб наведвальніку. Пакой Крэчэўскага быў вельмі дэмакратычны, зусім не падобны да міністэрскага. На ўсіх крэслах, пасыцелі, сталах ляжалі велізарныя кіпы газетаў і часопісаў, болей усяго “Савецкай Беларусі”. Тут-сама на маленъкай плітцы яго жонка пякла бліны. Стары сядзеў за кіпай газетаў і чытаў, ці пісаў вершы пад трэскат пліты. Гледзячы на гэтых пакой, на згорбленага аслабелага старога, Тугоўскі яшчэ раз успомніў: “Гэта хутчэй Афанасій Іванавіч Таўстагуб, чым тварэц усёй палітычнай беларускай справы ў Празе”.

– Ну, могу вас прывітаць, – казаў ён, паціскаючы руку, – стыпэндыі мы вам дабіліся. Цяпер толькі трymайцеся. Вам, магчыма, было б лепей

на філософію, але мы змаглі вас улаштаваць толькі на тэхніку, як і было раней.

Бабулька таксама трасла яго руку, нягледзячы на тое, што ў гэтым час бліны гарэлі на пліце. Тугоўскі глядзеў на яе ледзь не са съязамі на вачох і думай: “Міная, міная Пульхерия Іванаўна...”

На радасцях яна нават пачаставала яго бліном, начыненым тварогом. І ён зьеў яго з такім апетытам, быццам быў некалькі дзён галодным. Размова перайшла на пражскую беларускую калонію.

Чаму наша беларуская моладзь ледзь ня ўся пачынае хварэць туберкулёзам? – запытаў стары, і сам жа сабе адказаў: – Таму што наша моладзь вядзе неправядловае жыцьцё. Я вас запэўняю: каб наша моладзь рэгулярна й нармальна ела б у дзень – ніякага туберкулёзу не было б.

Хто ведае, – адказаў Тугоўскі, не жадаючы зусім згадзіцца. І ўсё ж ткі часткова Крэчэўскі меў рацыю.

Я ўжо стары стаў, – працягваў ён праз хвіліну, – цяпер можа ўжо не патрэбны нікому, але я ведаю больш і бачыў больш, чым гэта зялёная моладзь, якая мяне лае. Мяне лаюць, ведаеце вы гэта, бо і ў нас, беларусаў, згуртаваўся камуністычны гурток моладзі – камсамол. І яны лаюць.

– Ды што на іх звязртаць увагу, – зазначыў Тугоўскі. – Старога льва й асёл хоча пабіць капытом.

Крэчэўскі не звязрнуў увагі на гэтыя словаў й упэўнена сказаў:

Але мы яшчэ будзем змагацца.

Вочы яго заблішчэлі. Мяккія рысы шырокага твару сталі больш рэзкімі й грубымі. Гэта ўжо ня быў стары Афанасій Іванавіч. Гэта ізноў быў палітык, былы старшыня Беларускай Народнай Рэспублікі, як барадаты Майсей – правадыр свайго народу.

Ён падняўся з крэсла, стаў чытаць вершы, гатовыя палітычныя агляды, дакументы й матэрыялы для новага часопісу. Ён памаладзеў. Вочы ў яго гарэлі фасфарыстычным бляскам. Мімаволі зацягваў Тугоўскага ў свае палітычныя сеткі, хоць той стараўся знайсьці яшчэ пункты апоры, каб ня быць злоўленым. Затрымаў Тугоўскага да цёмнага й пачаставаў гарбатай на разыгітаныне. Тут ён зноў быў ціхім дабрадушным Афанасіем Іванавічам, быццам між іншымі стаў прасіць Тугоўскага стаць карэктарам новага часопісу. Якой ні была прыемнай такая прапанова Тугоўскаму, ён ад яе адмовіўся: у яго зараз будзе шмат працы з навукай. Але, адыходзячы ад добрых і мілых старых, Тугоўскі ня чуў пад нагамі зямлі. Першы раз у сваім жыцьці пазнаў, што ён камусыці патрэбны. І гэта съядомасць сваёй патрэбнасці, гэта адсутнасць думкі “лішняга чалавека” напаўняла яго сілай і верай.

IV.

Рака часу плыла безупынна. Усё мянялася: пад вечар, як казаў адзін філосаф, ня можна было выкупашца ў той самай рацэ, у якой купаўся зраніня. “Беларуская Грамада”, у якую ўступіў калісці Тугоўскі, не была падобная да той “Грамады”, якую ён пабачыў цяпер, калі яго зноў прынялі на стыпендыю. Усё зъмянілася: шмат сяброў ужо ня мог палічыць: “Адных ужо крыноць курганы-магілы, другія сасланы за краты ў турму”. Усё ж ткі знайшліся ў сярод знаёмых адзінкі, якія, пакорныя нейкаму маладому запалу, пакідалі свае факультэты і ехалі на палітычную працу па беларускіх вёсках і мястах. Некаторым з іх заставаліся ўсяго некалькі месяцаў да таго, каб атрымаць дыплом доктара ці інжынера, некаторыя толькі ўступалі ў жыцьцё. Маладыя, яшчэ не паспевшыя аперыщца птушаняты, але яны ішлі пакорныя голасу свайго сумлення, ішлі і гінулі ў турмах за кратамі.

Беларускі рух ня стаў настолькі шырокім і моцным, каб з ім лічыліся як з вялікім культурным зьявішчам. Яшчэ трэба несыці шмат пакутай, трэба праліць нямала крыві, каб нарэшце рух стаў ня толькі “крамолай”, ня толькі “бунтам” незадаволеных галодных масаў, але каб ён стаў моцным і глыбокім, як само жыццё, як патрэба жыць і дыхаць, каб ён атрымаў усёсветную сімпатыю.

Толькі кроў, гэта неўміручае кахранье, можа выклікаць сімпатыю людзей; толькі ахвяры могуць прыняць вянок перамогі, і толькі жывыя людскія ахвяры могуць прымусіць схіліць галаву самых заўзятых ворагаў. Болей ахвяраў! І яны несылі ахвяры, гэтыя маладыя беларускія рыцары, гэтыя бяздумныя гладыятары, якія не шкадавалі свайго жыцця. Яны гінулі ў турмах і паміралі ў турэмных шпіталях як арыштанты.

Трывожныя весткі йшлі з Бацькаўшчыны. Стала вядома, што памёр адзін з самых маладых і надзейных сяброў “Грамады” [...]. Тугойскі добра ведаў яго. Ён памятаў, што гэты юнак, яшчэ нават дзіцё, нідаўна гутарыў аб сваіх медыцынскіх марах, яшчэ нідаўна гарэў жыццём і блішчэў пенснэ сваіх блізарукіх вачох.

Юнак, надзея беларускага медыцынскага гуртка, стаў палітычным вязнем, памёр у турэмным халаце на дошках. Трагічны лёс. Сэрца Тугойскага міжволі спачувала ўсім гінувшым за грамадскую справу, і вусны мімаволі шапталі ім апошняе прывітаньне: «Героі!»

Гінулі ластаўкі, захопленыя зімой на Бацькаўшчыне, а ў той самы час у Празе йшла ўнутрышняя барацьба. Людзі падзяліліся на розныя гурткі й партыі: марксісткі гурткі, загранічны камітэт партыі эсэраў, зъявіліся клерыкалы й нават манахісты. Справа даходзіла часам да таго, што спрэчкі канчаліся фізічнай бойкай й судамі гонару. Кожная партыя хацела зацягнуць да сябе Тугойскага. Цяпер, калі справа залежыць ад аднаго ці двух галасоў, Тугойскі стаў раптам усім патрэбным. Але Тугойскому было цесна ў рамках адной партыі. Ён думаў шырэй, ён думаў, што зараз можа быць толькі адна беларуская партыя змагароў, і рашуча адмаўляўся ўступаць у якую б то ні было. Сярод грамадзяніні пачалася бура, асабліва пасля таго, як стала вядома, што марксісткі гурткі выліўся ў камуністычную арганізацыю. Адзін з сяброў гуртка лысы філософ Дзягцяр выступіў на съвяце Каstryчніцкай Рэвалюцыі ад імя беларускіх студэнтаў. Зразумела, што гэты Дзягцяр унёс лыжку дзёгцю ў бочку мёду агульнай беларускай справы.

У Студэнцкім доме зашумелі. Калі ўвайшоў Тугойскі, па ўсёй зале былі раскіданыя гурткі беларусаў, якія шумелі, моцна размахвалі рукамі. Дзягцяр, чырвоны, як мак, стаяў у групе з Тамашэвічам, Бураком, Малевічам і аб нечым голасна спрачаўся.

– Калі так, – пачуў толькі Тугойскі, – дык я з вамі больш размаўляць не жадаю.

І, зьбялеўшы, раптам павярнуўся й падышоў да Тугойскага.

– Давайце з вамі пагутарым, – сказаў ён і адвёў Тугойскага ў бок. – Я чую, грамадзянін Тугойскі, што вы сын работніка, што вы па сваёй філософіі павінны ўсе з намі, моладдзю з сялянінамі і работнікамі, якая ад'ядналася ў марксісткі гурткі. Дык вось я хачу пачуць ад вас, як вы адносіцесь да гэтых апошніх падзеяў у «Грамадзе».

– Бачыце, даражнікі, – пачаў Тугойскі, – вашага выступу ад імя ўсіх беларускіх студэнтаў я не адабраю. Вы ня мелі права гэтага рабіць, калі на гэта вас ніхто не ўпаўнаважваў. Што датычыць адчыненія марксісткага гуртка, дык я думаю, што яго адчынілі зарана. А трэба было лепш адчыніць гурткі беларусазнаўства, бо прыкмячаеце, грамадзянін Дзягцяр, што ў нашых студэнтаў штодзённай мовай робіц-

ца расейская, й яны ўсё больш і больш расчароўваюцца вашым палітыканствам, адсюль беларускай справай. Агулам я скажу: кожны імкненецца да таго, каб правесыці толькі свае асабістая перакананыні ў жыцьці і ня думае зусім аб цэлым.

— Добра, — адказаў у зыдзіўленыні Дзягцяр. Ён не чакаў, што Тугоўскі ўступіць з ім у сур'ённыя спрэчкі. — Развяяром, што ж гэта ёсьць цэлае і ёсьць камуністы...

— Грамадзянін Дзягцяр! — паклікалі яго ў гэты час сябры-марксісты на нейкую нараду, і ён пакінуў Тугоўскага аднаго пасярод залы.

Тугоўскі стаяў і пільна глядзеў усыход гэтым маладым сілам, якія растуць дзеля таго, каб нішчыць сучасны лад. У іх было шмат нахабства, яны былі простыя, як сама вёска, яны былі дрэнна памытыя, дрэнна прычансаныя і дрэнна апрануты, і ўсё ж ткі ім не было як адмовіць у здольнасці і працавітасці ў дасягненыні сваёй мэты. І ня можна было не спачуваць у іх імкненыні да лепшай будучыні, да съветлых ідэалаў, за паліпшэныне жыцьця галодных масаў — няхай хоць на паперы, а не ў жыцьці. Але ім ня можна было спачуваць за іх нахабства, грубасць, за тое, што ў іх ўсё было спрошчана, аголена, абарвана. Яны здаваліся Тугоўскому тым, чым быў ён сам, пакуль ня стаў чэшскім работнікам, пакуль ня выпіў да дна горкую чарку пакуты. Ім, гэтым камсамольцам, трэба было б спачатку працярпець і тады зразумець, што шлях да вызваленія чалавека ляжыць праз яго духоўнае ўдасканаленіне. Ім трэба было б самім спачатку вырасці культурна да буржуазіі, кааб потым быць яе ўласнай зброяй. Нішчыць і ламаць — вельмі лёгкая штука. Але каб што-небудзь стварыць — трэба культура. Цяпер гэта зразумеў Тугоўскі... Цяпер ён гатоў быў гутарыць аб гэтым з усім і кожным.

Пакуль ён стаяў сярод Студэнцкага дому і думаў, да яго падышоў, як заўсёды ўсміхаючыся, Малевіч і пачаў на чысьцейшай расейскай мове.

— Ты што? — запытаў Тугоўскі, — ужо забыўся гутарыць па-беларуску?

— Які патрыёт! Ха-ха! — засымяяўся Малевіч. — Усе вы, патрыёты, пасьля свайго палітыканства кончыце там, дзе пачнече. «Гутарыць па-расейску»... — і ён, съмеючыся, адышоў ад паблізднелага Тугоўскага.

«Якая бестыя, — падумаў Тугоўскі. — Ён яшчэ мае беларускую стыпендыю. Вось да чаго даводзіць спрэчкі сярод беларусаў. Вось вынік гэтай праклятай хваробы — «дыферэнцыяцыя». Што было брудна і маўчала, цяпер як... успыло на паверхню». З цяжкім сэрцам выйшаў са Студэнцкага дому, вырашыўшы прыходзіць сюды як мага радзей. Ён паабяцаў сабе быць далей ад гэтых спрэчак і палітычнай валтузыні, каб мець съвежую галаву і з усіх сілаў аддацца навуцы. І ўсё ж ткі думаў аб прыгожым вобразе тых, якія загінулі на Бацькаўшчыне, усім сэрцам спачуваючы іх геройству.

V.

Тугоўскі, не шкадуючы сябе, займаўся падрыхтоўкай да экзаменаў. Ён штодня сядзеў у садзе інтэрнату за якім-небудзь прадметам і так зацікаўліваўся ім, што большай часткаю забываў пра абеды. У садзе інтэрнату, у адведзеным студэнтам раёне, агароджаным дротам, дарога была пакрытая дробным камнем, толькі высокія ліпы давалі хараство й зелень. Сам сад пачынаўся за дротам, там прыгажэлі кусты ружаў, клумбы, там цвілі яблыні. Там, за дротам, была сапраўдная прырода. Там у гарачая летнія дні можна было лёгка схавацца дзе-небудзь пад ліпай. Вакол саду хадзілі съляпцы, часам падыходзілі да дроту і, згубіўшы арыентацыю,

блудзілі, каб выйсьці на дарогу. Выгляд гэтых няшчасных людзей заўсёды прымушаў Тугойскага адварочвацца ад іх і пільней працаваць.

У адзін прыгожы летні дзень, калі так голасна чырыкалі птушкі над ліпай і так звонка звінелі цвяркуны ў густой траве, вельмі лёгка йшла праца над самым цяжкім съпецыяльным прадметам. Ён лёгка выводзіў ма-тэматычныя формулы, лёгка разумеў канструкцыі розных інструментаў і так задаволены самім сабой перагортваў старонкай падручніка, што не заўважыў, як прасядзеў да поўдня. Раптам яго нешта кальнула ў левую палову грудзей настолькі моцна, што ледзь ня крыкнуў ад болю. Ён крыху расшпіліў касыцом і пабялеў ад жаху: усе грудзі яго былі пакрыты велізарнымі ружовы�і й чырвонымі плямамі. Што гэта магло быць? Безумоўна, сіфіліс у другой стадыі. Ён успомніў, як бачыў у кіно такое самае здарэнне з адной дзяўчынай, успомніў, як бачыў у кніжцы аб гэтых хваробах фатаграфію юнака ўва ўвесь рост, пакрытага з ног да галавы жахлівымі й страшнымі плямамі. І яму стала ясна, што той вясёлы стары лекар, які так пацешыў яго, аднёсся вельмі лёгкаважна і не зразумеў самой хваробы. Цяпер ён павінен будзе расплаціцца за яго дыягназ сваім жыцьцём. Як жахліва! Другая стадыя ня так лёгка паддаецца лячэнню, і невядома ці чалавек будзе далей жыць і разъвівацца, ці яго навекі загубяць націраныні скуры жывым серабром. Ён загінуў, цяпер ён назаўсёды загінуў. Яго кінула ў студзёны пот. Каму прызнацца ўтым, што нажыў сабе хваробу толькі дзеля распусты, толькі дзеля свайго няўменяния жыцьця? У яго пачыналі дрыжэць рукі й ногі. Ён склікнуў тоўсты падручнік, ускочыў у інтэрнат і, дзвівучы үсіх, як непрытомны, з голай галавой палящеў у Прагу шукаць добрага доктара. На жаль, усе дактары прымалі цяпер толькі з паўдня, бо ранічны прыём быў прапушчаны – і самым ранынім быў прыём у дзіве гадзіны. Ён чуў, як жахліва часаліся яму грудзі, на тым месцы маліваў сабе жахлівяя раны, прагрызеняя бацьламі. Нарэшце дачакаўся жаданай хвіліны, з замёрлым сэрцам увайшоў да доктара. Малады асістэнт знакамітага доктара акінуў яго пільнім поглядам і папрасіў прысесыці. Відаць было, што ўзрадаваўся прыходу Тугойскага, бо пацыентаў у прыёмнай не было, і, напэўна, яго задаволіла б, каб у Тугойскага была хварoba.

– Скажыце, доктар, – пачаў Тугойскі трывожна, – як зьяўляецца другая стадыя сіфілісу?

– Другая стадыя? Зьяўляюцца ўёмныя каштанавыя плямы па баках, пад мышкамі й на руках.

– А вось скажыце, што гэта за хвароба? – Ён паказаў свае грудзі й сам з цікавасцю глядзеў на іх. Думаў: можа, на яго шчасыце, плямы ўжо прапалі. Але плямы, ружовыя і чырвоныя, красаваліся на грудзях, толькі ў меншым ліку і менш яскрава.

– Вось гэта? – зьдзівіўся доктар і пачаў пільна разглядаць плямы. Тугойскі стаяў ні жывы, ні мёртвы, чакаючы, як засуджаны на съмерць, свайго прыгавора.

– Ну гэта ня сіфіліс... Гэта проста так плямы, нічога небяспечнага ня маючыя.

– Ад чаго яны зьяўляюцца? Яны съвярбяць мне.

– Гэта ведаецце ад чаго? Ад нерваў. Вы студэнт? Так. Ну вось, колькі мне ні прыходзілася бачыць, дык у гэтых эмігрантаў-студэнтаў страшэнна расшатаныя нервы. Хочаце, нараблю вам гэтых плям па ўсім

целе. – Ён пачаў рукой рабіць плямы, і яны, сапраўды, былі вельмі падобныя да толькі што высыпаўшых. – Я вам магу напісаць цэлае прозьвішча, – сказаў доктар і сапраўды нешта напісаў нагцём на скуры. – Гэта ня сіфіліс. І чаму вам улезла ў галаву, што ў вас можа быць другая стадыя? А першая стадыя ў вас была? У вас быў які-небудзь нарыў, які-небудзь прышч?

– Здаецца, нічога не было. Я быў у лекара, але ён нічога тады не знайшоў. Аднак у мяне пэўнасці няма.

– Ну давайце паглядзім. – Ён пільна агледзеў Тугойскага, потым нешта распаліў на сыпіртоўцы, дастаў нейкую іголку й, прамовіўшы: “Толькі не пужайцесь”, падышоў і ўзяў на канец іголкі крыху эпітэлію. Потым дойга разглядаў гэтую пробу пад мікраскопам. – Па-мойму, у вас нічога няма, – сказаў ён сумна, быццам не задаволены тым, што нічога не знайшоў. Але неасцярожна кінутае слова “па-мойму” зноў запоўніла Тугойскага смуткам. “Па-мойму” – съведчыць аб недасканалым досьведзе гэтага маладога доктара, а запраўды могуць быць у яго жахлівия бацылы. Дзе ж тады аб’ектыўная пэўнасць?

– А ўсё ж ткі баюся, доктар, – сумна-сумна ўсьміхнуўся Тугойскі. – Можа быць, я нашу ў сабе бацылы, толькі іх не ўдаецца знайсці?

– Ну, вы дарэмна так думаеце. Але калі вы так думаеце – можна зрабіць вам Васэрманавы аналіз крыві.

– Во, калі ласка, – радасна ўчапіўся за гэтую думку Тугойскі.

Доктар паклаў яго на аперацыйны стол, перавязаў руку вышэй локця, нацёр добра ватай з эфірам і потым усунуў у жылу іголку, падставіўшы пад яе прабірку. Чорная густая кроў плыла дарагімі краплямі. Доктар нарэшце заляпіў рану пластырам і ўзяў прабірку. Усё было скончана.

– Праз чатыры дні будзе гатова, – сказаў доктар і наляпіў яго прозьвішча на прабірку.

Тугойскі выйшаў ад доктара няпэўны. З аднаго боку, здавалася, не павінна быць трывогі, але, з другога, чатыры дні яшчэ трэба чакаць, каб ведаць свой лёс. Хто ведае, чым можа скончыцца ўся гэта гісторыя. І чаму ён ішоў за той паненкай у рэстаран? Як дзіка, як жахліва... Згубіў сваю няяннасць і навекі згубіў сваё здароўе. Як трагічна... Загінуў не ў імя вялікіх ідэяў, дзе-небудзь у турме, у барацьбе, як тыя героі-беларусы, аб якіх нясыліся чуткі з Бацькаўшчыны, а як брудны чарвяк у памыайнай яме жыцця. Ах, съмейся, паяц, над кахраннем Тугойскага!

Цяпер чатыры дні ён будзе вісেць над прорвай, чатыры дні ён ня зможа думаць ні аб чым іншым, як аб tym цёмным дне, куды можа зваліцца.

Сумна й нічога не заўважаючы навокал сябе ён ішоў па вуліцах Прагі. Непрыкметна выйшаў на бераг Влтавы. Купальны сезон быў у самым разгары. На вялікім паўвостраве пад назвай “Цэсарска лоўка” знаходзіўся шумны пляж, на якім грэліся на сонцы разам мужчыны й жанчыны ў купальных касцюмах. Дзесьці ўдалечыні чуліся гукі патэфону й хлопалі адчыняемыя бутэлькі піва й ліманаду. Усё клікала да жыцця, усё было ахоплена радасцю жыцця й раскідвалася навокал пырскі съмеху.

“Хоць бы пайсці пасядзець на пляжы, пабачыць, як людзі жывуць”, – падумаў Тугойскі і пераехаў на лодцы на вясёлы паўвостраў. Не пасьпей вылезьці на бераг, як ужо нехта махаў яму рукой і клікаў па прозьвішчы. Тугойскі пазнаў Тамашэвіча. Чырвоны, загарэлы, прыгожы

й малады з сваім доўгімі кудрамі, ён выклікаў зьдзіўленыне й зайдрасыць Тугоўскага. Цела – гэта, як чытаў Тугоўскі ў кнізе аб венерычных хваробах, яднаныне чыстаты й хараства, было сапраўды прыгожае ў Тамашэвіча, а не такое, як у яго, пакрытае жахлівымі плямамі.

– Ну што, купаца прыйшоў? – весела спытала Тамашэвіч, паціскаючы руку Тугоўскага.

– Не, хачу пагрэцца на сонцы і на людзей паглядзець.

– Добрая реч... Ну вітаю са стыпендыяй. Як жа цяпер, будзеш працаўца?

– Так. Цяпер трэба вярнуць загубленае...

– Ага... Памагла, напэўна, Маргарыта?

– Да ну іх да ўсіх чарткоў, гэтых Маргарыт, – махнуў рукой Тугоўскі, – дзеля іх толькі адно мучэныне й турботы.

– Ага... Значыць, перамог мой погляд. Значыць, ты становішся на грамадскі грунт. Вітаю.

Тугоўскі ведаў, што за апошняя часы Тамашэвіч зъмяніў свае адносіны да яго, жадаючы зацягнуць яго ў загранічны камітэт партыі эсэраў. Дзеля гэтага ён стараўся гутарыць з ім па-сябровуску, прыносіў тоўсты часопіс камітэту і расейскі часопіс. Але Тугоўскі й ня думаў паддавацца яго ўплывам.

– Маё заданыне цяпер пільна вучыцца, – прамовіў Тугоўскі.

– Ну, а што будзе з Маргарытай? Як я чую, ты быў вельмі ў яе закаханы.

– Што было, то сплыло. Гэта няма чаго ўспамінаць.

– А ўжо ж, – засымаяўся Тамашэвіч. – Толькі вось цікава... Ага... Яшчэ ўспомніў. Навіны пра Загорскага ведаеш?

– Не.

– Цяпер ён іграе бадзяжным музыкантам па рэстаранах. Усё ўспамінае цябе моцным словам за тое, што ты выгнаў яго з інтэрнату.

– Успамінае, – засымаяўся Тугоўскі, – гэта вельмі добра...

– Так... Ён перажыў цэлую трагедыю. Адзін раз унаучы сяджу я на адной станцыі ў Сыміхаве. Гляджу, ідзе Загорскі з чамаданам. “Куды так?” – пытаю. – Эх, разьбіта маё жыцьцё й каханыне. Чэшка мяне прагнала. Прыйехаў яе брат-інжынер і зазначыў мне, што я павінен выбрацца падабру-паздарову, адкуль прыйшоў, інакш падасыць на мяне ў суд за шантаж. Ну што ж, сабраў свае інструменты ды вось і еду. На тое мы эмігранты, каб разъязджаць”.

Тамашэвіч засымаяўся. Тугоўскі ня мог схаваць свайго задавальненіння і праз усьмешку казаў:

– Так і трэба такім здраднікам...

– Так што ты зараз ня маеш канкурэнта, і твая Маргарыта можа табе належаць цалкам, – засымаяўся Тамашэвіч.

– Я спаліў усё, чаму пакланяўся, – зазначыў Тугоўскі.

– А ўсё ж такі... Чаго не бывае. А вось яшчэ навіна... Між іншым, твая Маргарыта стала камсамолкай і запісалася ў марксісцкі гурток.

– Вярхоўская? – зьдзіўся Тугоўскі. – Яна, дачка папа?

– А ўжо ж, – засымаяўся Тамашэвіч, – дачка папа – і камсамолка.

І ён, съмеочыся, пакінуў Тугоўскага і пайшоў купацца. Тугоўскі глядзеў, як ён лёгка плыў па Влтаве, і думаў аб кінутай ім загадцы: дачка папа і камсамолка. Яна заставалася для яго маўклівым сфінксам, і ніякія, напэўна, сілы не маглі прымусіць яе раскрыць свае

тайны. Устаў і, не чакаючы, пакуль Тамашэвіч вылезе з вады, пайшоў у самы цэнтр паўвострава, дзе гучаў патэфон і стаялі столікі з настаўленымі бутэлькамі. Хадзіць у вопратцы па пляжы было нязручна: ужо не адна жанчына касілася на яго, думаючы, што ён прыйшоў паглядзець на іх. Сеў за столік і папрасіў сабе бутэльку піва. У той самы час яе ён пачаў аглядаць навокал столікі, яго пагляд спаткаўся з пільным поглядам знаёмай жанчыны: за суседнім столом сядзела ў купальнym касьцюме Вярхоўская. Яна была, як русалка, і яе чырвоная шапачка вельмі ішла да ружовага і поўнага твару. Мокры касьцюм шчыльна аблягаў яе стройную фігуру і выдзяляў высокі бюст, ад усяго вобразу няслось маладым шалам і моцным здароўем.

Тугоўскі ад нечаканасыці пачырванеў і зъмяшаўся. Ён нават не адразу павітаўся з ёй. У яго не было нікага жадання пераходзіць да яе за столік і пачешыць яе сваёй размовай. Але што было рабіць? Ён падышоў да яе.

– Вось дык сустрэча, – прамовіла яна съмеючыся, – а я даўно тут сачу за вамі. Я думала, вы не захочаце падысьці...

– Што вы... Чаму б я не захацеў?

– Хто ведае, можа быць, вы яшчэ на мяне злуецеся? – Яна зас্মяялася.

– Калі ласка.

Ён перанёс сваё піва і пачаставаў яе.

– Дазвольце наліць вам за нашу сустрэчу...

– Так, за вашы посыпехі, за адраджэнне грамадзяніна Тугоўскага! – падняла яна шклянку.

Яны выпілі піва, задаволеные і ўзбуджаныя ўзаемнымі паглядамі. Тугоўскі стараўся не глядзець на яе. Яму было крыху сорамна бачыць яе ў такім выглядзе, але як на злосыць вочы яго мімаволі ўпіраліся ў яе прыгожы і высокі бюст. Ён нікуды ня мог схаваць сваіх вачэй.

Яна сама прыкмячала гэтую яго сарамлівасыць, што прымушала яе чуць сябе няпэўнай.

– Пачакайце, – прамовіла яна нарэшце, – за намі пільнуюць. Крыху нязручна. Адну хвіліну – я апрануся.

Вярхоўская вярнулася ў капелюшу, у прыгожым летнім убраньні, і яны пайшлі ўглыб паўвострава, удалъ ад людзей па высокай і густой траве. Яна ішла блізка каля яго, і ён чуў яе пах, які ўзбуджаў яго, як тады, калі ён першы раз пакахаўся з ёй. Яна зъмяніла цяпер адносіны да яго, і па ўсім ён бачыў, што яна гатова была абаперціся аб яго руку і йсьці блізка каля яго ўсю дорогу. Якая насымешка лёсу. Цяпер ён пачуў узаемнасць жанчыны, каторую калісьці какаў, цяпер, калі ў яго зъявіўся сіфіліс у другой стадыі. Яна ішла як ахвяра, ня ведаючы, каля якой жахлівай небяспекі ішла, на каго хацела абаперціся, да каго даткнуща сваім гарачымі вуснамі. Яму стала шкода яе. Ён быў бы злачынцам, яго можна было б па законе пасадзіць у турму, каб зараз ён даткнүўся да яе і перадаў ёй жахлівую пошасыць.

Але яна ўзбуджала яго. Яна сама, быццам назло, вяла яго праз паўвостраў, далей і далей ад людзей – у поле, аблытаўчы съвядомасыць сеткай граху. Яны выйшли ў поле і селі на траву. Стала цямнечыць. Ён узяў яе мяккую руку, каб пагадаць, як раптам, быццам непрыкметна, яго рука сълізнулася па ўсёй фігуры. Яму падалося, што гэта будзе груба, і яна за

гэта можа непрыемна аддзячыць яму, але яна не зварушылася. Ён схапіў яе стан і, як непрытомны, прыціснуў свой твар да яе пахучых валасоў.

– Што вы робіце? – шаптала яна, але не зварухнулася ні адным мускулам, яе рука пакорна ляжала ў яго руцэ, толькі яе рот сох, і гарэлі вочы.

“Што сапраўды я раблю! Я злачынца, я арыштант, я заражу яе сіфілісам”, – стукала калочымі малаткамі ў мазгу, але пасмы валасоў прыемна казыталі вуха. Ён, не памятаючы сябе, схапіў яе галаву, упіўся ў яе вусны гарачым даўгім пацалункам. “Няхай, – стукала ў скроні, – заражу яе моднай хваробай. Усё роўна яна камсамолка… Гэта ёй ўзнагарода за яе буржуазнае паходжанье, за яе здраду з патрыцыем Загорскім”. І ён доўга цалаваў яе твар, быццам жадаў ува ўсе мейсы цы пацалункаў уліць кроплі жахлівай атруты.

VI.

Тугойскі не паказваўся ў Студэнцкім доме. Яму сорамна было паказацца на чужыя вочы, яго грызла безупынна сумленыне, што ён заразіў Вярхоўскую. Думка аб tym, што калі-небудзь Вярхоўская пабачыць на сваім целе жахлівую прыкмету хваробы, не давала яму ні днём ні ўночы спакою. Што ён нарабіў? I чаму ўласна лёс, ці выпадак, ці пракляты Сатурн зрабіў так, што яна ўзбудзіла ў ім пачуцьцё ў той момант, калі ён быў хворы, што яна пачула да яго нейкі наплыў сімпатыі і каханыне ў той момант, калі ён быў ахоплены новым росквітам хваробы. Ці не была зноў тут чыясьці злая і злачынная насымешка? Хаця якая насымешка? Такая самая насымешка, як тая сіла прыроды, што гоніць чамусьці матыля на агонь і прымушае яго апаліць крылы? Разумнага ў гэтым няма нічога, а між tym гэта імкненыне матыля, і яго спыніць бясьсильна якая-небудзь логіка. Так сталася! Можа быць, ня чуў бы ў сабе ён гэтай жахлівой хваробы, ня меў бы крыху злосці на жанчын наогул, віноўніц мужчынскіх пакутаў і хваробаў, і не насіў у сабе помсты да яе, Вярхоўскай, як адзінай віноўніцы таго, што ён адважыўся ісьці да начной дзяўчыны, – ня быў бы такім съмелым, грубым, і магчыма ўсё пайшло б інакш. Але так сталася: чыясьці рука і ўплывы нейкага Сатурна звілі іх шляхі разам і прывялі да трагічнай развязкі. Цяпер, здавалася, усё было скончана. Калі б выявілася, што Вярхоўская сапраўды захварэла, яму ў Празе заставацца больш ня можна было б. Ня толькі таму, што пачаліся б сцэны, сылёзы, лаянка, нараканыні, крыкі загубленай маладой жаночай душы, але і таму, што самы закон прывёў бы яго на турэмную лаву. Ён павінен быў бы ехаць як мага хутчэй. Яго стыпендыя і асьвета была б закінута ўжо канчаткова і беспаваротна.

Але куды ён мог бы паехаць са съядомасцю таго, што ў Празе ён зрабіў вельмі брудную і ганебную авантурную справу, куды ён мог бы паехаць з бацьламі хваробы, што разъвівалася, безупынна, па ўсім целе? Дзе на якой частцы зямной кулі ён мог бы пачаць новае жыцьцё? Тады ўжо, напэўна, яму заставалася б толькі скончыць сваё жыцьцё.

З такімі думамі ён хадзіў па ваколіцах Прагі, па садзе інтэрнату і нідзе ня мог знайсці спакою. Адзін раз за Прагай, на мурах старой крэпасці Вышаграду, спаткаў ён беларускага студэнта Каруся.

– Ты як трапіў сюды? – спытаў той сваім моцным, як іерыхонская труба, голасам.

Пачалася размова. Мімаволі Тугойскі, чые думкі былі занятыя толькі

сваёй хваробай і тым жахлівым становішчам, з якога, напэўна, дрэнная дарога, прызнаўся, што яму давядзеца страляцца.

– Страляцца? – зьдзівіўся Карусь. – І ў цябе сапраўды гэтая знакамітая хвароба ў другой стадыі?

– Так. Я думаю – сапраўды, хоць трэба будзе пачакаць яшчэ некалькі дзён да канчатковага высьвятлення справы...

– Гм... Слухай... Вось што... Чым так страляцца, дык лепш загінуць у імя якой-небудзь ідэі. Усё роўна гінуць, дык лепш гінуць так, каб цябе хоць успомнілі будучыя пакаленны. Слухай, дружа. – Ён паклаў сваю моцную і вялікую руку на плечы Тугойскага і пільна пачаў глядзець у очы. – У адной з суседніх з Чэхаславакіяй дзяржаваў у мяне ёсьць пэўныя людзі – загартаваныя ў барацьбе паўстанцы. Табе давядзеца нелегальна перайсьці граніцу і наладзіць з імі сувязь і сетку паўстанцкай арганізацыі... Калі б мы маглі аднавіць ва ўсёй дзяржаве тэрор з дапамогай украінскіх арганізацыяў, – мы маглі б сказаць, што зрабілі вялікую беларускую справу. Кроў чалавека мы пераліпі б на алтар Бацькаўшчыны. А людская кроў ніколі ня гіне дарэмна і на гістарычных вагах важыць вельмі шмат. Дык чым губляць сваё маладое жыццё бяссэнсава, лепш загубіць яго з карысцю для грамадзянства, у імя гісторыі. Праўду я кажу ці не?

Тугойскі, які за ўсё жыццё і мухі не забіў, слухаў разважаныні Каруся пра тэрор зусім сур'ёзна, ня бачачы ў іх нічога фантастычнага. Яму здавалася, што ўсё ж ткі ў словах Каруся ёсьць логіка: замест таго, каб прыставіць дула рэвалвера да свайго чала, лепш прыставіць яго да чала ворага і ўжо потым скончыць з сабой. Прыдаць свайму жыццю апошнюю і прыгожую вартасць.

– Праўду ты кажаш, – махнуў галавой Тугойскі.

– Дай руку, – радасна прамовіў Карусь і паціснуў яго руку сваім жалезным поціскам...

– Слухай, дружа: ад гэтага часу я цябе буду лічыць сваім і запішу ў сваю вайсковую арганізацыю... Толькі дысцыпліна: каб аб гэтым нікому ні слова, нават сваім бліжэйшым сябрам. Ні адзін беларус не павінен ведаць аб нашай арганізацыі, асабліва з гэтага інтэрнату. Згодзен?

Тугойскі задумаяўся. Пакуль справа не выходзіла за рамкі агульных словаў аб гісторыі, аб беларускіх ахвярах, усё было добра: ён разумеў, што так трэба было, што гэта было нават прыгожа. Але калі яму трэба было практычна ўвайсьці ў нейкую тайную арганізацыю, ён пачуў нешта непрыемнае, арганічна яму няздатнае, быццам яго прымушалі спусьціцца ў цёмны склеп, напоўнены трупамі.

– Не, пачакай, братка, – прамовіў Тугойскі ў роздуме. – Я павінен пачакаць яшчэ некалькі дзён, пакуль атрымаю ад доктара канчатковую вестку аб сваёй хваробе. Толькі тады я магу ўступіць у тваю арганізацыю, бо так ісьці на верную съмерць я ўсё ж ткі ня згодзен. Гэта вельмі пахнє авантурай. – І каб зъмякчыць сваё апошніяе слова, ён усыміхнуўся і дадаў:

– Я ж страляць яшчэ ня ўмею.

– Ня ўмееш? – засымяяўся Карусь так, што па ўсім полі панясяліся раскаты съмеху. – А як жа ты думаў сябе застрэліць? Ну гэта нічога. Будзеш прыходзіць да нас, мы цябе страляць навучым. – І праз хвіліну сур'ёзна зазначыў: – Слухай, дружа, я ўсё ж ткі буду цябе чакаць. Я сёньня выдаў табе таямніцу аб існаваныні нашай арганізацыі, а гэта, сам ведаеш,

да чаго-небудзь цябе абавязвае. Пакуль што я ад цябе цяпер не адстану. Дам тры дні на разважаньне. Ну, бывай, даражэнкі. – Ён паціснуў руку Тугойскага так, што ў таго хруснулі ў пальцах суставы.

Тугойскі застаўся адзін на мурах старой крэпасьці, з якой людзі ўнізе віднеліся маленькамі мурашкамі. Ён глядзеў уніз, і яму ўсё жыцьцё стала цяпер здавацца толькі маленькім мізэрным ломцікам. Быццам ён вельмі вырас над усімі й глядзеў на ўсё з вышыні птушынага палёту. Карусь напоўніў яго такім нечаканым ідэалам, што ўвесь яго съветапогляд, ўсё яго “я” раптам перавярнулася дагары нагамі. Ён прыдаў нечаканы зъмест яго жыцьцю, ён паклаў на Тугойскага нават місію, вялікую гістарычную місію палітычнага змагара.

Што заставалася яму рабіць?

Праз некалькі дзён ён пачне гніць, і кавалкі яго цела будуть адваливацца, значыць, ён павінен будзе прыняць якія-небудзь рашучыя меры. Гінуць, дык ужо запрауды лепш так, як зазначыў Карусь. Вялікія палітычныя змагары сучаснай рэвалюцыі былі такімі съмелымі таму, што былі хворыя гэтай самай моднай хваробай.

Але каб дапусыцца, што ён зусім здаровы, ці ня мог бы, правядловей, ці не павінен быў бы ён і тады стаць на той шлях, які прапанаваў яму Карусь?

Што такое быў ён, Пётра Тугойскі, у велізарнай чашы жыцьця? Адзінокая пясчынка, якая ляжала без усякага руху ў агульной масе пяску. Адзінокі чалавек, не знайшоўшы свайго ўласнага щасціця. Разьбітая маладосьць, што прадказвала жахлівую, сумную і студзённую старасьць. Студзёная вясна, у якой замёрзылі кветкі, пажоўклі лісты, як у восені, і ніколі ня ўстануць да жыцьця.

Сапрауды, што такое быў ён, Пётра Тугойскі? Для чаго ж радзіўся ён? У імя чаго прыйшоў у гэты съвет? У імя якой-небудзь мэты ці проста так сабе, як непатрэбнае пустазельле на полі? Ва ўсякім выпадку ён не прыйшоў у съвет, як іншыя: думаць аб сваёй гаспадарцы і аб сваіх агародах. Яму брыдкае гэтае людское імкненне разбагацець – накупіць болей зямлі, пабудаваць больш дамоў, на вокнах паставіць герані, павесіць клеткі з канарэйкамі і, щасціліваму, сътаму, хадзіць па пакоях і слухаць прыбой людскога гора, можа быць, паплакаць, можа быць, кагосыці пашкадаваць, камусыці працягнуць руку дапамогі. Ён ненавідзеў гэтых сътых і задавленых людзей і называў іх мяшчанамі.

Мяшчане – гэта самы брыдкі від чалавека, які нагадвае, што чалавек недалёка адышоў ад жывёлы. Тугойскі не радзіўся для таго, каб хваліць гэты съвет толькі таму, што ў яго быў белы хлеб. Ён не крычаў бы так, як крычаў гэты мешчанін у Харкаве падчас улады дабравольчаскай арміі, калі па вуліцах вялі на расстрэл сотні людзей, не крычаў бы толькі таму, што ў яго зьявіўся кавалак булкі. Тугойскі ня ведаў, што такое ўласнасць, ніколі не імкнуўся да яе. Бацька яго ня мог пакінуць яму ні пакоя, ні якой-небудзь мэблі, ні якога-небудзь кавалачка агароду. Нічога не было ў жыцьці ў Тугойскага. Ён быў вольны, абсолютна вольны, павангельску, як птушка нябесная. І галоўнае, што ў яго не было нікага жаданьня завесыці сабе ўласны дом, шыкоўную мэблю, добры аўтамабіль. Ён ненавідзеў усіх, хто думаў аб гэтым, асабліва тых, хто сам, заводзячы ўласныя дамы і мэблю, лічыў сябе пры гэтым рэвалюцынерам і сацыялістам.

Словам, Тугоўскі быў, з пункту гледжаньня большасці людзей, дзівак, абсалютны нуль у практычных адносінах. Самая простая баба на рынку магла яго засымяць і абдурыць.

Так, не для гаспадаркі прыйшоў у гэты съвет Тугоўскі. Ён быў “лішні чалавек”, нікому не патрэбны, ні для каго не цікавы: не для гэтага съвету створаны. Яго пацягнула ў “вышэйшыя сферы”, хапаць зоры з неба, але, на жаль, ён не нарадзіўся ў сям'і барона, яму як на злосыць давялося штодня змагацца з чорным практычным жыццём, самому рабіцца практычным і вечна думаць аб кавалку хлеба. У гэтым было яго няшчасцце. Ён бачыў, што дзеля яго непрактычнасці яму нічога не ўдаецца. Справа якая-небудзь, за якую ён браўся, гінула праз нейкі час з-за яго кіраваньня. Адсюль ён стварыў тэорыю, што яму нічога не ўдаецца, і на падставе гэтага паверыў астральнаму чалавеку, што нарадзіўся пад планетай, якая не дае шчасця.

А калі гэта ўсё так, дык што рабіць яму? Усе лішнія людзі канчалі жыццё самагубствам або шукалі якога-небудзь сэнсу жыцця. Знакаміты літаратурны бацька лішніх людзей Рудзін Тургенева, напрыклад, памёр ў Францыі на барыкадах. І чаму ж нарэшце яму, Тугоўскаму, лішняму чалавеку, не знайшоўшаму нідзе ўласнага шчасця, не аддаць свайго жыцця для шчасця іншых, для агульнага шчасця пакрыўджаных, абражаных і галодных масаў. Што было ў яго жыцці такога, чым ён мог яшчэ даражыць? Сваё гняздо, дзе было б цёпла і міла, куды б ляцелі адсюль успаміны? Дык ён яго ня меў з дзяцінства. Багацьце заслужанае, імя, слава – назовы, аб якіх ён ня меў ніякага паняцця.

Можа быць, ласкі жанчын? Можа быць, яны маглі яшчэ даць яму ў жыцці насалоды і радасці? Ах, гэтыя ласкі... Колькі ён імкнуўся да іх, як прагавіта раскрываў свае вусны, але кожны раз дарэмна! Аднойчы, толькі некалькі дзён назад, ён пакаштаваў гэты салодкі напітак ласкаў, і вось якім горкім ён аказаўся! Словам, нічога ў яго жыцці не было такога, чаго ён мог чакаць, чым даражыць. І можа быць, таму ён павінен, па Евангельлі, пастаяць “за другі свая”? Можа быць, у гэтым і ёсьць сэнс, у імі якога прыйшоў ён у гэты съвет? Можа быць, таму ён і створаны лішнім чалавекам, каб, ня маючы пры себе ні агароду, ні хаты, ні канарэйкі, з вольным сэрцам і з съветлымі думкамі мог пайсьці на смерць за тых, у каторых, як і ў яго, таксама няма ні агароду, ні свайго мейсца на съвеце. Можа быць, тыя людзі, якія памерлі дзеля рэвалюцыі, былі таксама лішнімі?.. Можа быць, у тых людзей быў адзін прынцып, адно жаданьне – увайсьці ў жыццё, той самы ідэал, каторы абвясяціў ён, Тугоўскі, у сваёй прамове на акце ў беларускай гімназіі.

Успаміны палезлі ў галаву. Успаміналася далёкая Бацькаўшчына, зялёны стол у паркетнай зале, залітая съятлом твары педагогаў і вучняў, музыка і бадзёрыя прамовы. Усё цяпер улівала яму сілы, усё давала яму веру ў тое, што нарэшце яго жыццё атрымае сэнс, ён здабудзе тое, аб чым з запалам зазначаў перад педагогамі і вучнямі...

На мурах Вышаграду съязніла. Трэба было вярнуцца дахаты. Тугоўскі йшоў, чуючы, што на яго грудзях гарэлі чырвоныя і ружовыя плямы. Што будзе з ім, сіфілітычным? Але ён ужо не баяўся: ён бачыў, што выхад знойдзены. У Празе ён быў ахоплены шумным жыццём, разьбіўшым яго пэўнасці...

На момант яго зачапіла думка: ці хопіць у яго сілы: ён жа нарадзіўся пад Сатурнам? Будзе тое, што ён загубе ўсю арганізацыю... Але праз

хвіліну вырашыў, што як бы там ні было, загіне ён сам, а не арганізацыя...

Ва ўсякім выпадку, што б ні здарылася, які б адказ ні даў доктар, праз некалькі дзён ён скажа Карусю, што згодзен уступіць у яго арганізацыю.

ЭПЛОГ

I

Белым сънегам пакрыліся вуліцы Залатой Прагі. Вулічныя ліхтары матаўым бліскам разылівалі сваё съятло і здаваліся толькі съветлымі плямамі ў крузе, заслаўшым усё неба. Адзінокія людзі стараліся хутчэй пралящець па вуліцах і зынкнуць у спакойных мурах будынкаў. У гэты час на рагу вуліцы каля Народнага дому спыніліся два чалавекі: адзін быў вельмі высокі, голас яго гучаў раскатамі грома, другі больш нізкі й спакойны, і больш слухаў, чым гутарыў.

– Значыць, браце Тугоўскі, – казаў раскацісты голас, – заўтра спаткаемся на станцыі? Ты заедзеш у Падкарпацкую Русь, а там праз Карпаты і праз мяжу мы ўжо ўмовіліся... Рашано?

– Так, цвёрда і беспаваротна, Карусь. – I большы паціснуў руку меншаму. Яны ўвайшлі, вясёла размаўляючы зусім не аб сваёй паездцы, у асьветлены Народны дом. Там было поўна народу. Па ўсіх залах чуліся самыя розныя мовы, і самыя стракатыя вопраткі эмігрантаў спатыкала вока. У Народным доме мелася адбыцца лекцыя расейскага прафесара Мілюкова – па нацыянальным пытаньні ў Рәсей, а пасыля яе павінны былі пачацца дыскусіі. Па тых настроях, якія чуліся ў гуляўшым па зале на тоўпе, можна было чакаць, што дыскусіі будуць вельмі цікавыя.

У натоўпе бачылася нямана беларусаў. Старшыня Рады БНР Крэчэўскі насіўся па зале, патрасаючы сваёй біблейскай барадой. Міністры Зяц і Случанін з жонкай разгублены азіраліся па баках і сарамліва ўсыміхліся знаёмым. Вярхоўская гуляла ў натоўпе камсамольцаў, але вочы яе шукалі Тугоўскага. З таго часу, як іх вусны зблізіліся на пляжы каля “Цэсарскай лоўкі”, яна мімаволі цягнулася да яго і думала аб ім. Тугоўскі ўвайшоў у залу і спакойна акідаў паглядам прысутных. Яго вочы гарэлі, але ў іх не было трывогі. Нарэшце ён пабачыў Вярхоўскую.

– Пойдзем на гару, на балкон, – прамовіў, прывітаўшыся з ёй. – Там будзе лепш відаць.

Яны прайшлі па засланай шырокім каберцам лесьвіцы на балкон і селі ў ложу над самай сцэнай. Тугоўскі глядзеў на яе з цікавасцю, чуючы, што глядзіць на яе ў апошні раз. Ён быў спакойны. Доктар сказаў, што ў яго ніякай хваробы няма, і, значыць, ён ня мог заразіць Вярхоўскую. Уся дарэмная трывога прайшла.

Але нягледзячы на тое, што ён здаровы, уступіў у тайную арганізацыю Каруся і заўтра адпраўляўся ў дарогу.

– Вы даўно ўжо не паказваліся ў Студэнцкім доме. Знаў з вамі якай-небудзь гісторыя? – засымялялася яна, акідаючы яго сваімі прыгожымі вачымі.

– Вы правы, гісторыя, – неахвотна зазначыў Тугоўскі й пачаў глядзець на сцэну. Якраз у гэты момант зазывінё званок і старшыня папрасіў усіх заняць свае месцы. Прафесар Мілюкоў сеў за столікам каля кафедры.

– Слова мае былы старшыня Рады Беларускай Народнай Рэспублікі Крэчэўскі.

Стары Крэчэўскі сканфужана ўзылез на сцэну і, відаць, хвалюючыся, што атрымаў слова першым, пачаў:

– Буду казаць менш за ўсіх, бо паважаны дакладчык менш за ўсё казаў аб беларусах. На працыгу сваёй гісторыі мы чулі на сабе цяжкую руку Масквы, зынішчыўшую нашу культуру. А між тым гэта культура была ў той час, як Москва пачыналася – у Полацку ўжо была гімназія, і з Полацку выпраўляліся маладыя людзі вучыцца за мяжу. Москва зынішчыла ўсё, у 1859 годзе было забаронена друкаваць беларускія кнігі...

Крэчэўскі адным вокам усё паглядваў на Мілюкова, быццам баяўся, што той зараз выступіць з абвяржэннем прыведзеных ім фактаў. Але Мілюкоў толькі спакойна запісваў усё ў сваю кніжку.

– Мы заяўляем, – закончыў Крэчэўскі, – што пакуль ёсьць раб і пан, супольнай размовы і супрацоўніцтва быць ня можа.

І ён пакінуў сцэну пад гром воплескаў. За Крэчэўскім выступіў прадстаўнік каўказскіх горцаў. Высокі, у новай чэркесцы, з кінжаламі, сваёй прамовай ён зрабіў велізарнае ўражанье на прысутных.

– Мы, каўказскія горцы, заяўляем, што Расея нішчыла цэлья плямёны горцаў. Грамадзяне, – ён стукнуў пальцамі па нейкай паперцы, – я вам пакажу карты, дзе вы пабачыце, што зараз няма шмат назоваў нашых плямёнаў. Дзе яны? Яны зынішчаныя расейскай уладай з твару зямлі. Але, грамадзяне, у нашых сэрцах яшчэ жывуць запаветы вялікага Шаміля, іншых нашых правадыроў. Мы вымагаем, каб нам далі магчымасць збудаваць сваю саклю на скале, няхай недасканалую, але каб гэта была наша ўласная сакля.

За прадстаўніком каўказскіх горцаў выступіў прадстаўнік Грузіі:

– Мы ніякая не Расея, ні Жоўтая Расея, ні Маларасея... Мы – Грузія, – казаў ён. – У нас была высокая культура, нашыя грузінскія цары пасылалі сваіх жыхароў вучыцца за мяжу, калі Москва была цёмнай вёскай. Што сталася цяпер з Грузіяй пасыля доўгага панаваньня Расеі?... – Грузін намаляваў жахлівы малюнак... – Пасыля гэтага, я думаю, – закончыў ён, што ў нас ня будзе ніякага жаданьня яшчэ раз увайсьці ў склад Расеі.

За грузінам пачалі свой арганізаваны паход украінскія прафесары. Адзін з іх, выдатны гісторык у залатых акулярах, пачаў даўгую лекцыю аб тым, як разъвівалася ў украінцаў нацыянальная сівядомасць, і потым закончыў:

– І пасыля гэтага паважаны дакладчык мае яшчэ съмеласць заявіць, што ўвесь украінскі рух пачаўся на німецкія гроши.

– Правільна! – закрычалі з усіх бакоў расейцы.

– Ганьба! – не стрывалі ўкраінцы й ускочылі са сваіх месцаў.

У зале ўзыняўся перапалох. Адна хвіліна – і ўсё магло скончыцца агульнай бойкай. Але дзяякуючы прысутнасці духу старшыні, усё скончылася добра. Дыскусіі маглі працягвацца.

Зноў выступілі ўкраінцы і грузіны. Усе аднадушна выступалі супраць улады Расеі і заяўлялі аб тым, што жадаюць незалежнасці.

Нарэшце, слова атрымаў сам дакладчык Мілюкоў. Ён падняўся страшэнна сканфужаны і некалькі хвілінаў ня ведаў, што яму казаць. Ён пачаў аб дэмакратыі з дыскусіі некаторых прамоўцаў, а потым зазначыў:

– Тоё, што мы чулі сягоныя тут, безумоўна, вельмі нас зьдзівіла. Ну што ж, грамадзяне, з тым і разыдземся. Але думаю, што ўсё ж ткі вы без Расеі не абыдзецеся.

Усе пачалі разыходзіцца. Крэчэўскі выйшаў, вітаемы ўсімі беларусамі і знаёмымі эмігрантамі. Міністры Заяц і Случанін чулі сябе больш пэўна і рухліва, аб чымсьці гутарылі з украінцамі. Тугоўскі правёў Вярхоўскую праз натоўп і выйшаў з ёй з багатага і пышнага Народнага дому на вуліцу.

– Дазвольце вас падтрымаць, – прамовіў Тугоўскі, нахіляючыся да яе.

– Калі ласка, – яна падала яму сваю руку. Яны пайшлі не съпяшаючыся, адны па цёмных вуліцах.

– Ну як вам падабаецца сёньняшні мітынг? – спытаў Тугоўскі.

– Мне? – у яе голасе чулася радасць. – Гэта было нешта надзвычайна прыгожае па сваёй аднадумнасці. Падумаць, 23 аратары, усе, як адзін чалавек, заяўлі: ня хочам больш Рәсей.

– Так... Сапраўды прыгожа. А мне гэты мітынг падабаецца зусім па іншай прычыне, – задуменна сказаў Тугоўскі. – Бо апошні раз бачыў я раскошны будынак, съцены ў люстэрках, лесьвіцы, засланыя каберцамі, і ў апошні раз сядзеў з вами.

– Як у апошні раз? Што вы гаворыце?

Тугоўскі замаўчаў. Ён падумаў: “Сказаць ёй усю праўду, ці прамаўчаць?”

– Так, праўда, – зас্মяяўся ён. – Я крыху займаюся магіяй і магу прадбачыць будучыню. Я чую, што заўтра нешта будзе са мной. Можа быць, захочуць абрабаваць, можа, нават забіць, але заўтра нешта будзе са мной благое.

– Што вы кажаце глупства... Кіньце. А то я пачну пазяхаць.

Яна стала казаць аб выступленыні Крэчэўскага, аб беларускіх міністрах Зайцу і Случаніну і аб тым, як іх абсьмяялі ў толькі што выйшаўшым камсамольскім часопісе.

Тугоўскі слухаў мала. Ён толькі прыслухваўся, наколькі яна жыва ўваходзіла ва ўсю справу, аб якой гутарыла... Наколькі яна ўсё блізка прымала да сэрца.

– Для мяне вы ўсё ж ткі загадка, – прамовіў ён. – Наколькі я ведаю, вы дачка папа і разам з тым крайне левая марксістка. Я гэтага не разумею.

– Так, – успыхнула яна, і голас яе задрыжэў. – Я дачка папа. Здаецца, гэта нічога ня значыць. Ленін быў дваранінам. Усё залежыць ад таго, якія абставіны акажуцца рашаючымі і зробяць уплыў на чалавека. Я расла ў абставінах поўнай свабоды. Мой бацька-поп ніколі не хадзіў за мной па сълядах і ніколі не пярэчыў мне, бо вельмі любіў мяне. Пры тым трэба зазначыць, што я вырасла, і мой ідэал аформіўся ўжо ў часе рэвалюцыі. Я вырасла на кнігах Пісарава, Чарнышэўскага, Маркса. У Харкаве, куды мы пераехалі падчас вайны, на мяне вялікія ўплывы мелі педагогі, першымі вітаўшыя рэвалюцыю. Потым я прыняла чынны ўдзел у грамадскай справе і была старшынёй рады старастаў нашай гімназіі. З бацькам у мяне па гэтым выпадку мала было канфліктаў. Пры радзянскай уладзе стала горай, і мы пераехалі зноў на Бацькаўшчыну, якая ўжо апынулася пад Польшчай. Цяпер, зразумела, я стала іншай, і ў мяне з бацькам былі жахлівыя канфлікты. Я думаю, мы ня зможам з ім жыць пад адной страхой.

Тугоўскі глядзеў на яе збоку і ўспамінаў.

– Вы былі ў Харкаве? – запытаў ён. – Мне здаецца, я вас бачыў тады. Я быў вучнёўскім камісарам і прыйшоў у вашую гімназію запрашаць на

свята адзінай працоўнай школы. Вы аказаліся адны ў класе, і я вам перадаў плакаты і адозвы.

– Так, так. Прыгадваю. Гэта былі вы. І вы настрашылі тады ўсю гімназію і прымусілі заўтра ў поўным складзе на чале з дырэктаркай зъявіцца пад пагрозай зачынення школы.

Тугоўскі зас্মяяўся.

– Так, так, – кіунула Вярхоўская. – Ах, як гэта далёка. І як даўно мы знаёмая з вамі.

– І як мы мала ведаем адзін аднаго, – дадаў Тугоўскі.

– Чаму, можа быць, пачынаем ужо разумець? А вось мы і прыйшлі.

Яны спыніліся каля вялікага каменнага будынку, асьветленага агнямі.

– Зайдземце да мяне. Адпачнем. Вы ў мяне не былі. Адзін раз вы так груба адмовіліся.

– Ах, выбачайце. На гэта былі свае прычыны.

– Ну так, магчыма... Я на вас не злуюся. Заходзьце, калі ласка.

– Ведаецце, крыху нязручна. Такі позыні час. Што можа падумаць вашая гаспадыня?

– Нічога. У мяне заўсёды бываюць да позынняга студэнты.

Яны падняліся на другі паверх і пазванілі. Згорблена старая ветліва адчыніла дзъверы і ветліва пакланілася Тугоўскаму. Пакой Вярхоўскай быў вельмі прыгожы, з шырокай пасыцельлю, пакрытай пышнай пярынай, з вялікім люстрамі, белай туалетнай скрыніяй, з пісьмовым столом і мяккай мэбляю. Пахла прыемна парфумамі.

– Расправанайшэся, – прамовіла Вярхоўская, – вось вешалка, а я тым часам падрыхтую гарбаты.

– Выбачайце, я доўга не магу ў вас быць.

– Ну нічога. Я зараз. – Яна выйшла, пакінуўшы Тугоўскага аднаго і хутка вярнулася. – Ну вось і гарбата, – прамовіла, несучы дзъве шклянкі. Старая ззаду несла пячэньне.

– Вы іdeal'на ўлаштаваліся ў Празе, – сказаў Тугоўскі, калі старая выйшла.

– Так, пакой добры, цёплы. Адна бабулька, якая не лянуецца мне зварыць гарбату і зраньня каву... Нічога, я задаволеная. Ну, калі ласка. Піце. Будзьце як дома. Мы належым да народу, каторы сёрбае, – зас্মяялася яна, глытаючы гарбату. – Памятаецце ў Гарэцкага ў “Дзьвюх душах”: прапаршчык Абдзіраловіч сербануў гарбаты...

– Так, – усміхнуўся Тугоўскі, – што зробіш: беларусам не даводзіцца блішчэць манерамі. З пражскіх беларусаў манеры былі хіба ў Загорскага.

– Ах, не ўспамінайце болей мне гэтага імя. Я цярпець яго не магу.

– Але ж вы кахалі яго, Галена Уладзіміраўна?

– Кахала, не хаваю. Але цяпер ён мне брыдкі такі, што я проста ўспамінаю часы, каторыя праводзіла з ім разам, з дрыжыкамі па целе. Якія ўсё ж ткі мы дурныя. Мы, жанчыны, ня бачым, што пад маскай часта хаваецца пусты чалавек...

– Такое прыемна чуць зараз. А колькі я мучыўся з-за гэтага. Колькі пакутаў перацярпей ад вас. І цяпер мучуся. І нават сёньня, у гэтай начы, ня ведаю нічога пра сваё каханье.

– Каханье трэба заслужыць, – пачырванеўшы, прамовіла яна.

– Правядлова, Галена Уладзіміраўна, але мне некалі будзе служыць...

– Як гэта некалі?

– Заўтра я еду ў Карпаты, каб у Карпатах перайсьці польска-чэшскую мяжу.

– Заўтра вы едзеце ў Карпаты? – прыўстала ад зьдзіўленъя Вярхоўская.

– Еду, Галена Уладзіміраўна. Я прыйшоў да вас, каб сказаць вам апошніе “даруй”.

– Як жа так? Выбачайце, не разумею. А вашая навука, а ваш дыплом інжынера?

– Вы хochaце, напэўна, сказаць: а вашыя засяяныя агароды, а вашыя ўтульныя пакоі з наседжанымі гнёздамі, цяпло, канарэйкі на вокнах? Мяркую, аб іх ня думаў, калі ўзрываў Зімні палац, аб гэтым ня думаў Каліноўскі, студэнт з-пад Вільні...

– Эх, вось як... Дык, значыць, вы хochaце быць новым Каліноўскім?

– Я ня думаю, Галена Уладзіміраўна, аб вялікай ролі... Можа быць, мая праца будзе зусім маленъкай, нявартай нават увагі, можа быць, я нават загіну јшчэ ў сънягах Карпат пры самым пераходзе мяжы, але я сваё бязылітаснае жыцьцё пакладу ў імя справы. “Сваю кроў аддай за свайго меншага брата, народ, каторы я не перастаў каҳаць са ўсімі яго заганамі”... Вы, крайне левыя, вы, рашучыя рэвалюцыянеры, каҳаце народ толькі тэарэтычна, але самі баццеся ўвайсьці ў яго брудную хату і апрануць яго кажух, бо ён съмірдзіць. Я не баюся жывога народу. І калі яму патрэбна маё жыцьцё, калі для таго, каб ён вярнуўся да жыцьця, патрэбна мая ахвяра, я аддаю сябе ўсіяго з рашучай гатоўнасцю. Вы маеце зьдзіўлены твар, Галена Уладзіміраўна. Вы хochaце, напэўна, сказаць: як гэты неўрастэнік Тугойскі, гэта забітая істота, гэты некультурны дзікун, раптам апынуўся ў ролі рэвалюцыянера. Вы правы, можа быць, гэта дзіўна. Але гэта лагічна, калі вы, прыпомніце, што ў гэтага неўрастэніка больш нічога каштоўнага не засталося ў жыцьці. Засталася адна глыбокая няnavісць да сучаснага ладу і да ўсіх съных мяшчанаў.

Вярхоўская яго ўважліва слухала.

– Усё гэта так, – прамовіла яна сур’ёзна. – Вашая няnavісць да сучаснага ладу пахвальная, але хіба дзеля гэтага трэба пераходзіць Карпаты, трэба ў кагосці кідаць бомбы і выбіваць шкло ў будынках? Няўжо няма іншых спосабаў выявіць сваю няnavісць, хаяць б, напрыклад, культурным спосабам. Мне здаецца, якраз для беларускай справы вы былі б больш карысны, як інжынер, чым як бомбакідалынік.

– Аб гэтым ня будзем спрачацца, – спакойна, але цвёрда зазначаў Тугойскі. – Вы мне ні ў чым ня пары. Ну дапусьцім, што страліць у іншых, каб потым быць самому расстрэленым, ёсьць асаблівы від самагубства. Я выбраў сабе гэты від самагубства, бо лепшага не знайшоў і ўсё... Якія тут могуць быць јшчэ гутаркі? Так што Галена Уладзіміраўна, – ён падняўся з крэсла, – дзякую вам за гарбату, за вашую ласку... – Ён узяў яе мяккую руку і пацалаваў пальцы працяжным доўгім пацалункам. – Бывайце. Не хачу казаць – назаўсёды, але – навекі... Болей мы ніколі, ніколі не спаткаемся. – Ён пачаў апранацца, каб схаваць свае сълёзы. Яна адварнулася з поўнымі сълёз вачыма... – Што ж, јшчэ раз, Галена Уладзіміраўна, хачу разъвітацца з вами, – сказаў ён ужо апрануты, павяртаючыся да яе. – У даўніх апавяданьнях герой перад расставаннем прасіў ад сваёй герайні які-небудзь талісман на дарогу і паміраў з імем каҳанай на вуснах. Праўда? – ён засімяўся.

– Праўда! – адварнулася яна, сумна ўсміхаючыся. – Толькі каб не выглядала вельмі съмешна...

– Так, можа быць... і без талісману... Калі-небудзь у турме я буду думаць пра вас. Ну, бывайце. – Ён працягнуў ёй руку.

– Памятайце, калі вы ўжо сталі на такі шлях, будзьце больш цвёрдым і адважным. Жадаю вам посьпеху.

Ён ня вытрымаў. Прыйгненуў яе да сябе, апошні раз пацалаваўши яе гарачыя вусны, калі яны выйшли разам на вуліцу. Прага спала спакойным сном.

Яна доўга глядзела ў цёмную далячынъ. Ён усё аддаляўся ў чорныя нетры, пакуль не схаваўся ад яе навекі...

* * *

У Карпатах бушавала мяцеліца. Нехта крычаў, нехта валіўся бясьсильны ў сънег, зноў падымаўся і зноў ішоў, і зноў крычаў. Але голасу яго ня чулася за выцьцём ветру ў гарах. Нарэшце, чалавек зваліўся ў сънег. Ён зразумеў, што заблудзіўся і што больш ня мае сілы змагацца з бурай. Усё было скончана. Ён зняў дарожную сумку, выбраў усе дакументы, каторыя маглі паказаць хто ён, дастаў сернікі і пачаў паліць усё, што было з ім. Вецер сярдзіта разъдзімаў полыміа і раскідаў іскры па глыбокім сънезе.

«А цяпер, – сказаў ён сам сабе, калі ад паленай паперы засталіся на сънезе толькі чорныя кавалкі попелу, – будзем замярзаць у Карпатах. Кажуць, што замёрзнуць – самая лёгкая съмерць. Паглядзім...»

Ён сеў у гурбіну сънегу, паправіў кажух, лепш наставіў каўнер і прыгатаваўся да съмерці.

Вецер кружыўся над ім, кідаў у яго велізарнымі камякамі сънегу, злосна съвістаў над яго галавой і доўга рагатаў над ім, як над сваёй бясьсильнай ахвярай. Чалавек думаў. Мозг працаваў востра і напружана, чакаючы жаданы і хутчэйшы сон съмерці, але ён ня ішоў. Толькі жахліва студзянелі пальцы рук і ног.

«Я замерзну ня хутка, – думаў чалавек, – але мяне можа занесьці гэтым сънегам», – і ён жахліва паглядзеў каля сябе на ўсё растучую сънегавую гару. Ён зрабіў апошні высілак волі, паспрабаваў падняцца, але зараз жа зноў утапіўся ў сънежнай яме. Ісьці не было магчымасці. Ён заваліўся і заплакаў. І адразу ж спомніў ўсё-усё сваё жыцьцё. Яно пранялося адной электрычнай іскрай, успыхнула, як магній пры фатографіі, і пагасла ў цемры... Яму падалося, што ён бачыць асьветленыя вокны, хату на далёкай Бацькаўшчыне, сваю старую матку за калаўротам, якая апавядала яму казкі. І раптам уся Беларусь з дымам печаў, з пахам вячэры, з яе съятамі, з п'янымі вечарынамі вырасла перад яго вачыма. Ён чуў усю горыч свайго становішча, увесь жах сваёй съмерці пад навалай сънегу. Сылёзы жалю накручваліся на вачах. «Эх, шкода, – з адчаем падумаў ён, – што скончана пытаныне. Няма больш на съвеце Тугоўскага, і добра ці дрэнна гарэла съвечка яго жыцьця, па насымешцы лёсу яна дагарэла ў Карпатах. Яна кончыла гарэць ня там, дзе ёй трэба было, не на алтары беларускага народу. І, можа быць, калі-небудзь, калі будучыя пакаленыні выйдуць у белай вопратцы са съцягамі й штандарамі вітаць новае жыцьцё вольнай і братэрскай сям'ёй, калі ў велізарнай храміне, на франтоне якой літарамі будзе напісаны: «Вольная

Беларусь», запаляць сьвечкі на ахвярніку – напэўна, ні адна сьвечка не запаліцца за яго, невядомага Тугойскага, невядомай ахвяры цемры.

Ну што ж... Няхай даруе яму Бацькаўшчына за тое, што ён не зрабіў для яе. «За кроў яго, агульную з народам, даруй, о родны край, даруй...»

Сынег яшчэ больш густымі камякамі пачынаў кружыцца над яго галавой. Вецер съмяяўся. Як бязылітасны кат, ён чакаў яго съмерці і рагатай над яго апошнімі думкамі.

«Бывай, Карусь. Ах, ня выканані тваіх заданняў. Бывай, Вярхоўская... Цяпер, напэўна, ўтульна ў тваім пакоі. Вось за сталом у кампаніі Бурак з сваёй графініяй. Ён цяпер, напэўна, інжынер, працуе ў чэшскай фірме і будзе масты. А вось стары знаёмы, медык Загорскі. Ён застаўся халасьцяком. Ён цяпер працуе, як казённы лекар, съпецыялізуецца па жаночых хваробах. У яго ўжо ўласны аўтамабіль, і хто ведае, можа быць, хутка будзе ўласны дом.

Як міла, як утульна ім, мяшчанам, у сваіх гнёздах...

А я замярзаю...

Ён даставаў качанеочымі пальцамі запіскі «Споведзь самагубцы. Кніга для ўсіх і ні для кога» і чорнымі літарамі прыпісаў: «Я не дайшоў да хаты. Перад сваёй съмерцю заяўляю: а ўсё ж ткі ёсьць людзі, над якімі съмиецца лёс, а ўсё ж ткі ёсьць людзі, каторыя нарадзіліся пад Сатурнам».

Сынег усё йшоў. Сынег засыпаў белай прасыцінай жыцьцёвыя пытаныні...

У Карпатах безупынна бушавала бура...

* * *

«Споведзь самагубцы. Кніга для ўсіх і ні для кога».

Сёньня, калі прыгожы восенійскі дзень разылі сваю чырвоную кроў на заходзе, і калі ён пачне сінечы, і калі наступіць вечар, у лес да соснаў прыйдзе чалавек, каб пагутарыць апошні раз. Ён скажа так: «Роўна 24 гады таму назад у маленькім месце, у сям'і работніка, у склепе, нарадзіўся чалавек. Ці ведаецце вы, дзеля чаго нарадзіўся гэты чалавек? Кажуць: «Чалавек родзіцца для шчасця, як птушка для палёту». Але падорды птушак бываюць розныя, і палёты бываюць розныя...

...Людзі, як птушкі, бываюць рознай пароды. Адны роджаны дзеля таго, каб стаць вераб'ямі, і як бы яны ні хацелі, ім не паднімца вышэй страхі маленікай хаты, не адляцець далей гнойнага месца чалавечага жыцця. Другія ж родзіцца сокаламі, каб лётаць высока ў небе і клікаць да гордай волі і съятла. Такі закон жыцця. Але ня ўсімі ён пазнаецца і прызнаеца. Ёсьць такія людзі, каторыя толькі на канцы свайго шляху, перад адчыненай труной, даведваюцца, што яны былі вераб'ямі, а ёсьць такія, што насуперак фактам ня хочуць прызнацца, што яны – маленікія вераб'і...

Ад гэтага трапляюцца часта розныя трагедыі. Бяда, калі ў чалавека-вераб'я жаданы непамерныя з яго крыльямі. Бяда, калі законы жыцця кожны раз ламаюць яго пёры і прымушаюць апускацца ніжэй і ніжэй...

...Бяда таксама тым, што вельмі рана пазнаюць гэтыя законы жыцця і апусцяць крыльлі. Блаславенны тыя, якія нічога ня ведаюць, бо яны будуць у царстве сна і здароўя...

